

ΤΟ ΛΑΛΟΥΔΙ ΤΗΣ ΜΟΝΟΒΑΣΙΑΣ

Στο άρθρο αυτό θα εξετασθεί η λέξη λαλούδι (και οι παράλληλοι τύποι της λελούδι ή λουλούδι), η οποία είναι γνωστή κυρίως από την αρχή του πρώτου στίχου του δημοτικού τραγουδιού *Λαλούδι της Μονοβασιάς*¹, από το τοπωνύμιο της *Σάμου Κάστρο της Λουλούδας*² και από το σύνθετο ουσιαστικό *καστρολούλουδο*³. Η λέξη σύμφωνα με την καθιερωμένη άποψη έχει τη σημασία «κάστρο». Επίσης είναι ομόηχη με τις ακόλουθες κοινές ή ιδιωματικές λέξεις της μεσαιωνικής και νεότερης Ελληνικής: α) λαλούδι ή λελούδι ή λουλούδι «άνθος», που προέρχεται από το ουσ. *λίλιον<λατ. *lilium*+ υποκορ. κατάλ. -ούδι⁴, β) λαλλούδι ή λουλλούδι «θαλάσσιο ή παραποτάμιο λιθάρι, βότσαλο» και, μεταφορικά: 1) «κόπανος με τον οποίο οι υφαντές χτυπούν το δοξάρι, όταν καθαρίζουν το βαμπάκι» 2) «ξύλο σε σχήμα ροπαλού που χρησιμοποιούν οι λευκαντές και οι λαναράδες» 3) «επιγλωττίδα, σταφυλίτης κ.ά.»⁵, που είναι παράγωγο του αρχαίου ελλην. ουσ. *λάλλαι* (αί) (*λάλλας* λέγουσι τὰς παραθαλασσίους και παραποταμίους ψήφους, *Ησύχιος*)⁶ και γ) λαλούδι «γλωσσίδα καμπάνας», που προέρχεται ή από το αρχ. *λάλλαι* ή από το ρήμα *λαλώ*⁷.

Ευχαριστώ θερμά τους καθηγητές της Γλωσσολογίας κ. Α. Ι. Θαβώρη και της Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας κ. Ν. Παναγιωτάκη καθώς και τον αναπληρωτή καθηγητή της Γλωσσολογίας κ. Κ. Μηνά για τις χρήσιμες υποδείξεις τους. Ιδιαίτερα πολύτιμες ήταν οι παρατηρήσεις του επίκουρου καθηγητή κ. Μ. Κορδώση και του λέκτορα της Βυζαντινής Ιστορίας κ. Μ. Βέλλα, κυρίως στο ιστορικό μέρος της εργασίας μου.

1. Βλ. σελ. 125.

2. Βλ. σελ. 126.

3. Βλ. Δ. Βαγιακάκος, «Οχυρωτική και γλώσσα», *Πρακτικά XV Διάσκεψης της Επιστημονικής Επιτροπής του Διεθνούς Ιδρύματος Πύργων και Κάστρων*, επιμ. Ν. Μουτσόπουλου, έκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, Θεσ/νίκη 1980, 50.

4. Α. Ι. Thabores, «Über gemeinneugriechisch λουλούδι», *BZ* 53 (1960) 31. Η ετυμολογία της λέξης από το *λίλιον θεωρείται η πιθανότερη και από τον Εμμ. Κριαρά, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας*, λ. λουλούδι. Για διάφορες άλλες ετυμολογίες βλ. σχετική βιβλιογραφία στο ίδιο λεξικό.

5. Βλ. Δ. Βαγιακάκος, «Λαλλούδι-λαλλάρι - λαλλάτζιν - λάλλαι - Συνώνυμα και παράγωγα. Λαλλούδι της Μονοβασιάς», *Αρχαίον Πόντου* 19 (1954) 297-298, στο εξής συντομογρ. «Λαλούδι», πβ. και Α. Τσοπανάκης «Μια ιωνική παραγωγική κατάληξη: -ούδι (-ούδα, -ούδης)» *ΕΕΦΣ ΠΘ* 10 (1968) 298.

6. Βαγιακάκος «Λαλλούδι», ό.π., 307.

7. Βαγιακάκος, ό.π. 297, D. Phillips, «Modern greek γλιγούδι, συλλιγούδι and λουλούδι», *Glotta* 35 (1956) 154.

Ο Δ. Βαγιακάκος που μελέτησε το λαλούδι συστηματικά¹, υποστηρίζει ότι πρόκειται για το ουσ. λαλλούδι «θαλάσσιο ή παραποτάμιο λιθάρι βότσαλο», το οποίο συνηθίζεται σε πολλές περιοχές της Ελλάδας². Το λαλούδι, σύμφωνα με το Βαγιακάκο, εκτός από την αρχική σημασία, πήρε σιγά-σιγά και τις σημασίες «βράχος» και «κάστρο χτισμένο πάνω στο βράχο». Με τη σημασία «κάστρο χτισμένο πάνω στο βράχο» χρησιμοποιήθηκε στο δημοτικό τραγούδι για να χαρακτηρίσει το γνωστό μεσαιωνικό κάστρο της Μονεμβασιάς³. Επειδή όμως ήταν ομόηχο με το ουσ. λαλούδι «άνθος», το οποίο είναι παράλληλος τύπος των λελούδι - λουλούδι, συνέπεσε προς αυτό και σημασιολογικά. Θεωρήθηκε δηλ. ότι σημκίνει «άνθος», γι' αυτό και αντικαταστάθηκε σε ορισμένες παραλλαγές του τραγουδιού από τους τύπους λελούδι-λουλούδι του ομόηχου ουσιαστικού⁴.

Μετά τον Βαγιακάκο ασχολήθηκε με το λαλούδι ο Ευ. Σκουβαράς. Ο Σκουβαράς υποστηρίζει ότι η εξέλιξη της σημασίας του ουσ. λαλλούδι από «χαλίκι παραποτάμιο», σε «βράχος» και «κάστρο» δεν είναι δυνατή. Γι' αυτό και πιστεύει ότι η λέξη έχει διαφορετική προέλευση από εκείνη που προτείνει ο Βαγιακάκος. Η δική του γνώμη είναι ότι προέρχεται από αμάρτυρο υποκοριστικό ουσ. γουλούδι, το οποίο σχηματίστηκε από ουσ. γουλός «φρούριο» + κατάλ.-ούδι και σημαίνει «μικρό κάστρο». Το *γουλούδι, έπειτα παρετυμολογήθηκε στο δημοτικό τραγούδι προς το ουσ. λουλούδι «άνθος» και μεταφορικά «όμορφη κόρη» και έτσι τράπηκε και αυτό σε λουλούδι⁵.

Οι ετυμολογίες των δύο ερευνητών δε νομίζουμε ότι ευσταθούν και αυτό θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε στη συνέχεια. Θα αρχίσουμε με την ετυμολογία του Βαγιακάκου. Η ετυμολογία στηρίζεται στην άποψη ότι η λέξη λαλλούδι <αρχ. λάλλαι(αί) είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί με τη σημασία «βράχος». Ωστόσο κάτι τέτοιο δεν είναι πιθανό. Στο σημείο αυτό θα συμφωνήσουμε με τον Σκουβαρά, ο οποίος πολύ σωστά γράφει: «Από την όλη μελέτη [ενν. του Βαγιακάκου] δεν πείθεται ο αναγνώστης για το απλοχώρεμα του ουσιαστικού λαλλούδι (= χαλίκι παραποτάμιο) σε λαλλούδι (=βράχος και κάστρο). Τα βότσαλα και τα χαλίκια, δε μπορεί ποτέ να παρθούνε στη συνείδηση του λαού για βράχια και προπαντός για βραχοθεμελιωμένα κάστρα»⁶.

Πραγματικά είναι δύσκολο να φτάσει κανείς από τη σημασία «χαλίκι παραποτάμιο, βότσαλο» στη σημασία «βράχος». Πρόκειται για σημασιολογική μετάβαση που δεν μπορεί να εξηγηθεί λογικά. Αν ελέγξουμε τη σημασία των λέξεων λαλλούδι και βράχος θα διαπιστώσουμε ότι δηλώνουν η καθεμιά τους μια

1. Βλ. «Λαλλούδι» 325 κεξ.

2. Βαγιακάκος, ό.π. 297.

3. Βαγιακάκος, ό.π. 355.

4. Βαγιακάκος, ό.π. 338-341.

5. *Ιχνηλατώντας τις λέξεις*, Βόλος 1957, 53-54.

6. ό.π.

άποψη της έννοιας «λίθος», «πέτρα», δηλώνουν και οι δυο δηλαδή, απόψεις της ίδιας έννοιας. Αλλά σε τέτοιες περιπτώσεις η εξέλιξη της σημασίας της μιας λέξης στη σημασία της άλλης δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί πάντοτε. Έτσι λέξεις που δηλώνουν την υποκοριστική άποψη της έννοιας δεν είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν για να δηλώσουν ταυτόχρονα και τη μεγεθυντική της άποψη. Π.χ. δεν μπορούν ποτέ να χρησιμοποιηθούν οι λέξεις *χορτάρι*, *χορταράκι* για να δηλώσουν τη σημασία «δέντρο», η λέξη *σκουλήκι* για να δηλώσει τη σημασία «φίδι», οι λέξεις *λίμνη*, *λιμνούλα* για να δηλώσουν τη σημασία «θάλασσα», οι *βάροκα*, *βαρκούλα*, *βαρκάκι*, για να δηλώσουν τη σημασία «πλοίο» οι *πετραδάκι*, *πετρούλα*, *πετρίτσα* για να δηλώσουν τη σημασία «βράχος», κ.ά.

Αντίστοιχες με τις *πετραδάκι* κλπ. - *βράχος* είναι και οι λέξεις *λαλλούδι* - *βυράχος*, από τις οποίες η πρώτη δηλώνει την υποκοριστική άποψη της έννοιας «πέτρα» και η δεύτερη τη μεγεθυντική άποψη της ίδιας έννοιας. Όπως λοιπόν οι λ. *πετραδάκι* κλπ. δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να δηλώσουν την έννοια «βράχος», έτσι και η λ. *λαλλούδι* δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δηλώσει την ίδια έννοια. Γι' αυτό η λέξη την οποία πραγματεύεται ο Βαγιακάκος στην εργασία του δεν πρέπει να έχει σχέση με τη λ. *λαλούδι* του δημοτικού τραγουδιού. Η προέλευση της τελευταίας πρέπει να είναι διαφορετική από το αρχ. *λάλλαι(αι)*.

Αλλά και η ετυμολογία που προτείνει ο Σκουβαράς δεν είναι, κατά τη γνώμη μας, πειστική. Το ουσ. **γουλούδι* το οποίο είναι αμάρτυρο, όπως άλλωστε δέχεται και ο ίδιος, σχηματίστηκε κατά τη γνώμη του από τη λ. *γουλάς* και την υποκοριστική κατάληξη -*ούδι*. Το τραγούδι «*Λουλούδι της Μονοβασιάς*» όπου υποτίθεται ότι χρησιμοποιήθηκε το ουσιαστικό, περιγράφει γεγονός που διαδραματίστηκε στην περιοχή της Πελοποννήσου. Έχει συντεθεί λοιπόν και τραγουδηθεί αρχικά στον πελοποννησιακό χώρο. Αλλά στο χώρο αυτόν τύπος *γουλούδι* δεν είναι δυνατό να σχηματισθεί, γιατί η κατάληξη-*ούδι* δεν είναι παραγωγική στο ιδίωμα της περιοχής. Η παραγωγικότητα της-*ούδι*, η οποία είναι ιωνικής προέλευσης κατά τον Τσοπανάκη, εκτείνεται σε ιδιώματα της Κύπρου, Ρόδου, Λέσβου, Κυκλάδων, Μ. Ασίας (Προύσα), Μακεδονίας, Θράκης (Ανατολικής και Δυτικής), Χίου, Εύβοιας, Πόντου, δεν πιστοποιείται όμως σε ιδιώματα της Πελοποννήσου¹.

Εκτός όμως από τις ετυμολογίες και η σημασία που προτείνουν οι Βαγιακάκος και Σκουβαράς για τη λέξη *λουλούδι* δεν ευσταθεί. Όπως αναφέραμε, η λέξη σώζεται και ως δεύτερο συνθετικό του ουσιαστικού *καστρολούλουδο*. Αν λοιπόν, όπως ισχυρίζονται οι δύο ερευνητές, σήμαινε «κάστρο» ή «καστράκι» ποιος ο λόγος να χρησιμοποιηθεί στη σύνθεση με συνώνυμή της λέξη; Τι θα σήμαινε τότε η λέξη *καστρολούλουδο*; «*Καστρόκαστρο» ή «*καστροκαστράκι»;

1. Βλ. Τσοπανάκης, ό.π. 295 κεξ.

Η διαπίστωση ότι οι ερμηνείες των Βαγιακάκου και Σκουβαρά δεν λύνουν το πρόβλημα της προέλευσης και σημασίας της λέξης λαλούδι και των τύπων της λελούδι - λουλούδι, μας ώθησε να ερευνήσουμε το θέμα.

Καταρχήν διαπιστώσαμε ότι οι περισσότεροι από τους γνωστούς σ' εμάς τύπους της λέξης είναι τοπωνύμια. Ξεκινήσαμε λοιπόν την έρευνα από αυτά. Η πρώτη παρατήρηση που κάναμε ήταν ότι εμφανίζονται σε περιοχές, όπως τα νησιά Μονεμβασία και Σάμος, γνωστές από τη μεσαιωνική ιστορία της Ελλάδας.

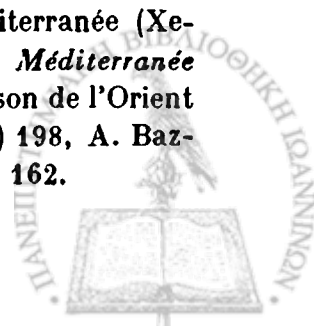
Η δεύτερη παρατήρησή μας ήταν ότι τα τοπωνύμια χαρακτηρίζουν κάστρα. Το κάστρο της Μονεμβασιάς και το κάστρο του βουνού Καρβούνη της Σάμου¹. Και τα δύο κάστρα είναι της μεσαιωνικής εποχής. Όπως είναι γνωστό τα κάστρα του Μεσαίωνα, πέρα από τον στρατιωτικό τους ρόλο, έπαιζαν και έναν πολύ ευρύτερο στην κοινωνική ζωή της εποχής. Σκεφθήκαμε λοιπόν ότι τα τοπωνύμια μπορούσαν να διασώζουν όρο που έχει σχέση με τη λειτουργικότητα ή το ρόλο των κάστρων στην περιοχή.

Η τρίτη παρατήρηση ήταν ότι τα τοπωνύμια εμφανίζονται σε νησιά, τα οποία πέρασαν κατά τον Μεσαίωνα για μικρό ή μεγάλο διάστημα στην κυριαρχία λαών της Δυτικής Ευρώπης. Η τελευταία παρατήρηση μας οδήγησε στην υπόθεση ότι κρύβουν πίσω τους ξένη λέξη δυτικής προέλευσης που πέρασε στην Ελληνική κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Καταφύγαμε λοιπόν σε γλώσσες λαών της Δυτικής Ευρώπης, οι οποίοι κατέλαβαν τα νησιά Μονεμβασία και Σάμο και αναζητήσαμε όρους σχετικούς με το ρόλο των κάστρων στον Μεσαίωνα. Η έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση μας οδήγησε στην ετυμολογία που προτείνουμε.

Όπως είναι γνωστό στο Βυζάντιο επικρατούν κατά τον Μεσαίωνα δύο κύρια είδη οικισμού. Το πρώτο είδος είναι ο οχυρωμένος οικισμός, ο οποίος ονομάζεται κάστρον². Στο κάστρο οι έννοιες οχυρό και πόλη είναι, όπως δείχνει και ο όρος, αναπόσπαστα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Το τείχος που περιβάλλει την πόλη αποβλέπει κυρίως στην προστασία της σε περιόδους επιδρομών. Από την άλλη μεριά τη διαφοροποιεί από το άλλο είδος του μεσαιωνικού οικισμού, που ονομάζεται χωρίον. Ταυτόχρονα όμως, η πόλη δεν εξυπηρετεί σε όλες τις περιπτώσεις στρατιωτικούς σκοπούς (όπως συμβαίνει π.χ. στην Απουλία, όπου τον 11ο αι. χτίστηκαν κάστρα για την προστασία των συγκοινωνιών). Είναι κατά πρώτο λόγο ένας οικισμός μικρών, τις περισσότερες φορές, διαστάσεων που αποτελεί ωστόσο το διοικητικό κυρίως, αλλά και το θρησκευτικό κέντρο μιας μεγάλης

1. Βλ. σχετικά στις σελ. 125-127.

2. J. Lefort- J. M. Martin, «Fortifications et pouvoirs en Méditerranée (Xe-XIIe siècles)», *Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée médiévale. Table Ronde tenue à Lyon les 4 et 5 mai 1982*, G.I.S. Maison de l'Orient Méditerranéen 1983 (Collection Travaux de la Maison de l'Orient No 4) 198, A. Bazzana, «Les structures: fortification et habitat», *Habitats fortifiés*, ό.π. 162.

περιοχής¹ στην οποία ανήκουν διάφορα χωριά, το καθένα επίσης με τη δική του περιοχή². Το κάστρο είναι επίσης χώρος κατοικίας των ισχυρών (επισκόπων, εκπροσώπων της διοίκησης, μεγάλων γαιοκτημόνων)³.

Σε ορισμένες περιπτώσεις τα βυζαντινά κάστρα παρουσιάζουν επίσης εμπορική και βιοτεχνική κίνηση. Αλλά στην πραγματικότητα, και σ' αυτές τις περιπτώσεις, δεν είναι οικονομικά κέντρα, σε αντίθεση με τα *castra* δυτικού τύπου, τα οποία είναι συγχρόνως κέντρα διοίκησης και αγροτικής οικονομίας. Είναι πιο συχνά αρχαίοι οικισμοί, που μπορούν να αναχθούν στην παλαιохριστιανική εποχή ή στον πρώιμο Μεσαίωνα και που έχουν οχυρωθεί κατά την εποχή της ίδρυσής τους ή κατά τον 9ο ή 10ο αι. Πολλές φορές επίσης είναι οικισμοί καινούριοι που έχουν σχηματισθεί εκ του μηδενός (π.χ. στην Καλαβρία τον 10ο αι. και στην Απουλία τον 11ο)⁴.

Από άποψη κατασκευής τα κάστρα περιλαμβάνονται στις περισσότερες περιπτώσεις από έναν χτιστό περίβολο, ο οποίος μερικές φορές συνοδεύεται από ένα προτείχισμα. Σε ορισμένες περιοχές (π.χ. στη Μακεδονία) ο περίβολος έχει μια ακρόπολη στο πιο ψηλό σημείο του χώρου, σε άλλες όμως (π.χ. στη Μεσημβρινή Ιταλία) αυτό το στοιχείο είναι σχεδόν πάντα ανύπαρκτο⁵.

Εκτός από το κάστρον στο Βυζάντιο εμφανίζεται και δεύτερο είδος μεσαιωνικού οικισμού, το οποίο ονομάζεται χωρίον⁶. Τα χωριά δεν προστατεύονται άμεσα από οχυρώσεις. Είναι εγκαταστάσεις, σημαντικών πολλές φορές διαστάσεων, οι οποίες δεν έχουν καμιά σχέση με μικροοικισμούς που λέγονταν αγρίδια⁷.

Κάστρα οργανωμένα σύμφωνα με το σύστημα των βυζαντινών υπάρχουν κατά τον Μεσαίωνα και στην Ελλάδα. Στη Μακεδονία π.χ. είναι δύο ειδών: 1) τα κάστρα που εξυπηρετούν στρατιωτικούς κυρίως σκοπούς, και 2) τα κάστρα που αποτελούν κέντρα της όλης ζωής του Μεσαίωνα. Τα τελευταία, συχνά χτισμένα σε υψίπεδα, στα άκρα των παρυφών τους, είναι πολλές φορές δυσκολοπλησίαστα και κρυμμένα μέσα σε πυκνή βλάστηση. Περιβάλλουν την κορυφή ενός υψηλού λόφου και φαίνονται συνδεδεμένα με ένα χωριό λίγα χιλιόμετρα πιο κάτω. Οι διαστάσεις τους είναι περίπου ίδιες με τις διαστάσεις των μικρών βυζαντινών πόλεων. Τα κάστρα αυτά πιθανώς κατασκευάστηκαν με πρωτοβουλία ενός ισχυρού προσώπου, άρχοντα της περιοχής⁸.

1. G. Noyé, «Types et typologie des habitats fortifiés», *Habitats fortifiés*, ο.π. 133.

2. Lefort - Martin, ό.π. 198.

3. Noyé, ό.π. 133.

4. ό.π.

5. ό.π.

6. A. Bazzana, ό.π. 162.

7. Noyé, ό.π. 133.

8. J. Lefort, «Habitats fortifiés en Macedoine orientale au Moyen Age», *Habitats fortifiés*, ό.π. 100-101.

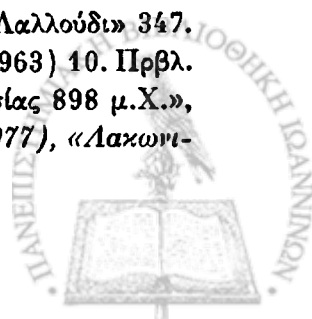
Το δεύτερο είδος κάστρου φαίνεται να παρουσιάζεται και σε περιοχές της Νότιας Ελλάδας προσαρμοσμένο στις εκεί γεωγραφικές συνθήκες. Μια από τις περιοχές είναι η Μονεμβασιά. Η Μονεμβασιά είναι ένα μικρό νησί που βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από την ανατολική παραλία της Επιδαύρου Λιμνής προς Β του Μαλέα, στα ΝΑ της Πελοποννήσου. Έχει σχήμα απιδιού, ύψος 300 περίπου μέτρων πάνω από τη θάλασσα και περίμετρο δύο περίπου μιλίων. Είναι ξερό και άνυδρο. Στο κέντρο του υψώνεται ένας τεράστιος και απόκρημνος βράχος που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της έκτασής του. Οι πλευρές του είναι κάθετες και απόρσιτες, εκτός από την ανατολική όπου ελαττώνεται το ύψος. Έτσι δημιουργείται μια φυσική είσοδος, η μοναδική προς το εσωτερικό του νησιού. Από κει ακολουθώντας μια ελικοειδή, στενή και κνηφορική διάβαση, μπορεί κανείς να ανεβεί στην κορυφή του βράχου, όπου υπάρχει ένα υψίπεδο. Πάνω στο υψίπεδο ήταν χτισμένο το κάστρο του νησιού, ενώ στους πρόποδες του βράχου, προς την ΝΑ πλευρά του νησιού, εκτεινόταν ο οικισμός που συνδεόταν με αυτό¹.

Κύρια πηγή για την πρόιμη ιστορία του κάστρου αποτελεί το ακόλουθο χωρίο του «Περί της κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικού»: «*Τοῦ δὲ Μανρικίου τῶν σκήπτρων ἐπειλημμένου κατὰ τὸ ἑξακισχιλιοστὸν 4' ἔτος (= 581 /2), πρεσβεύουσιν οἱ Ἄβαρεις πρὸς αὐτὸν... Οἱ δὴ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμῳ ταύτην εἶλον, καὶ ἐκβαλόντες τὰ εὐγενῆ καὶ ἑλληνικὰ ἔθνη καὶ καταφθείραντες, κατώκησαν αὐτοὶ ἐν αὐτῇ... Τότε δὴ καὶ οἱ Λάκωνες τὸ πατρῶον ἔδαφος καταλιπόντες, οἱ μὲν... ἐξέπλευσαν... οἱ δὲ δύσβατον τόπον παρὰ τὸν τῆς θαλάσσης αἰγιαλὸν εὐρόντες καὶ πόλιν ὀχυρὰν οἰκοδομήσαντες καὶ Μονεμβασίαν ταύτην ὀνομάσαντες διὰ τὸ μίαν ἔχειν τῶν ἐν αὐτῷ εἰσπορευομένων τὴν εἴσοδον, ἐν αὐτῇ τῇ πόλει κατώκησαν μετὰ καὶ τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἐπισκόπου ... Οὕτως οἱ Ἄβαροι τὴν Πελοπόννησον κατασχόντες καὶ κατοικήσαντες ἐν αὐτῇ διήρκεσαν ἐπὶ χρόνοις διακοσίοις ὀκτωκαίδεκα, μῆτε τῶ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖ μῆτε ἑτέρῳ ὑποκειμένοι, ἦγον ἀπὸ τοῦ 5 4 3' ἔτους τῆς τοῦ κόσμου κατασκευῆς (=587 /8) ὅπερ ἦν ἕκτον ἔτος τῆς βασιλείας Μανρικίου (=587), καὶ μέχρι τοῦ 5 0 4 5' ἔτους (= 804 /5), ὅπερ ἦν τέταρτον ἔτος τῆς βασιλείας Νικηφόρου τοῦ παλαιοῦ τοῦ ἔχοντος Σταυράκιον (= 805)»².*

Στο χωρίο υπάρχει καταρχὴν ἡ πληροφορία ὅτι τὸ κάστρο ὀνομάστηκε ἀμέσως μετὰ τὴν ἰδρυσή του *Μονεμβασία*. Ὁ τύπος *Μονεμβασία* εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο βασικοὺς τύπους με τοὺς ὁποίους παραδίδεται τὸ ὄνομα τοῦ κάστρου στις διάφορες πηγές τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου. Ὁ ἄλλος τύπος εἶναι *Μονοβασία*

1. Πβ. Κ. Καλογεράς, *Μονεμβασία*, Αθήναι 1955. 7 κεξ., Βαγιακάκος, «Λαλλούδι» 347.

2. Βλ. P. Lemerle, «La Chronique dite de Monemvasie», REB 21 (1963) 10. Πρβλ. καὶ Παν. Νικολόπουλος, «Ἡ ἀρχαιότερα ἀμεσος γραπτὴ μνητεία τῆς Μονεμβασίας 898 μ.Χ.», *Πρακτικά Α' Λακωνικοῦ Συνεδρίου (Σπάρτη-Γύθειον, 7-11 Οκτωβρίου 1977)*, «Λακωνικὰ καὶ Σπονδαὶ» Ε'- Πρακτικά Β' 231-232.

και θεωρείται ο παλαιότερος¹.

Επίσης αναφέρεται ο λόγος που προκάλεσε, κατά τον συγγραφέα του Χρονικού, την ονομασία του κάστρου. Και αυτός ήταν η μοναδική φυσική είσοδος της ανατολικής πλευράς του βράχου. Το τοπωνύμιο λοιπόν *Μονοβασία* ή *Μονεμβασία* σχηματίστηκε από το επίθ. *μόνος* και το αρχαίο και μεσν. ουσ. *ἔμβασις* (ή) ή το μεσν. *ἔμβασία*(ή) «είσοδος»².

Ο ίδιος λόγος προκάλεσε σύμφωνα με βυζαντινούς συγγραφείς και την ονομασία του οικισμού, ο οποίος αναπτύχθηκε στην έκταση του εσωτερικού του νησιού όπου οδηγεί η μοναδική είσοδος. Ο Γ. Φραντζής π.χ. αναφέρει: «καὶ τοῦ μὲν ἄστεως τὸ ὄνομα ὄντως τὴν κλήσιν εἶχεν, ὅτι τοῖς βουλομένοις εἰσελθεῖν ἀληθῶς μίαν παρέχειν τὴν εἴσοδον»³.

Στη συνέχεια, με το ίδιο όνομα ονομάστηκε και ολόκληρο το νησί. Από τον Ιωάννη τον Κίνναμο σημειώνονται σχετικά τα εξής: «Ὁ μὲν οὖν [=Κωνσταντῖνος ο' Ἄγγελος] ἄρας ἐκ Βυζαντίου πνεύματός τε ἐπιφόρου τυχῶν ἀκρωτηρίῳ τῆς Λακωνικῆς προσέσχεν, ὃ Μονεμβασία ἐκ τῆς τοῦ τόπου θέσεως πρὸς τῶν πολλῶν ὀνομάζεται»⁴. Ἔτσι το τοπων. *Μονοβασία* ή *Μονεμβασία*, κατά τη χρησιμοποίησή του από Ἕλληνες και αλλογλώσσους για το χαρακτηρισμό τριῶν γεωγραφικῶν και οικιστικῶν μονάδων (κάστρου, οικισμού, νησιού), αλλοιώθηκε σε μεγάλο βαθμό και απέκτησε πολλούς πικράλληλους τύπους⁵.

Στο χωρίο υπάρχει επίσης η πληροφορία ότι το κάστρο ήταν οικισμός που ιδρύθηκε και οχυρώθηκε κατά την ίδρυσή του από Λάκωνες, οι οποίοι κατέφυγαν στο νησί για να αποφύγουν τις επιδρομές των Αβάρων. Ακόμη αναφέρεται ότι η εγκατάσταση των Αβάρων στην Πελοπόννησο διήρκεσε από το 587 μέχρι το 805. Με βάση τη μαρτυρία αυτή είναι δυνατό να προσδιορισθεί ο χρόνος ίδρυσης του κάστρου και να αναχθεί πιθανότατα στο δεύτερο μισό του 6ου αι. μ.Χ.⁶

1. Αναφέρεται στη Χρονογραφία του Θεοφάνη, έκδ. D. Boor, Lipsiae 1883, 422, 30 κεξ., του οποίου η συγγραφική δραστηριότητα τοποθετείται ανάμεσα στο 811 και 814, βλ. Βαγιακάκος, «Αλλούδι» 344 και Νικολόπουλος, ό.π. 235. Η αρχαιότερη μέχρι σήμερα γραπτή μνεία του τύπου παραδίδεται στον κολοφώνη του κώδικα Palatinus Gr. 44 του έτους 898: «...ἐγράφη οὖν ἡ παροῦσα δέλτος...διὰ χειρὸς/ Λέωντος ταβουλαρίου Μονοβασίας...», βλ. Νικολόπουλος, ό.π. 227-230. Ο τύπος μαρτυρείται επίσης στις σφραγίδες 10ου και 11ου αι. των επισκόπων Μονεμβασίας, Νικολόπουλος, ό.π. 239-240, και στο ελληνικό κείμενο (όλων των παραδόσεων) του Χρονικού του Μορέως, Νικολόπουλος, ό.π. 241.

2. Κριαράς, ό.π. Βλ. και Ε. Βουραζέλη, «Η Μονοβάσια (-ιά) και η μονοβάσια (-ιά)», Πλάτων Ε (1953) 261 και Βαγιακάκος, «Αλλούδι» 347.

3. «Χρονικόν», έκδ. I. Bekker, Bonnae 1838, IV 16.

4. «Επιτομή» III 12, έκδ. Α. Meineke, Bonnae 1836, βλ. και Νικολόπουλος ό.π. 236. Πρβλ. ακόμα «Μινώα» λιμνή ἄκρα Μονοεμβασία, Σχολιαστής του Πτολεμαίου, III 16, 10, βλ. Βαγιακάκος «Αλλούδι» 345 σημ. 18 και «Ἐκεῖθεν ἀναχθεῖς τῇ Μονεμβασίᾳ προσίσχει ἐλίσι θαλπόμενος ὡς λήφεται και ταυτηνὶ τὴν ἄκραν ἀναιμωτὶ ὡσπερ πρό τρίτης τὴν Κέρκυραν» Νικήτας Χωνιάτης, έκδ. I. Bekker, Bonnae 2, 1.

5. Βλ. Βουραζέλη, ό.π. 262-264, Βαγιακάκος, «Αλλούδι» 344-345.

6. Πρβλ. Νικολόπουλος, ό.π. 233.

Κατά την περίοδο που μεσολαβεί από την ίδρυση του κάστρου μέχρι τον 12ο αι., η ύπαρξή του αποδεικνύεται μόνο έμμεσα, από την εμφάνιση της επισκοπής Μονεμβασιάς στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας (787)¹ καθώς επίσης και από την ύπαρξη ταβουλαρίου για τις διοικητικές του ανάγκες (898)². Η εμφάνισή του στο ιστορικό προσκήνιο πραγματοποιείται το 1147, όταν το κάστρο αποκρούει την πρώτη εχθρική ενέργεια εναντίον του: την επίθεση των Νορμανδών της Σικελίας³. Λίγο αργότερα, το 1153, αναφέρεται από τον Άραβα γεωγράφο Εδρισή ως εξής: «από κει στη Μαλιάσσα που προστατεύεται από ένα κάστρο χτισμένο σε πολύ υψηλή θέση, το οποίο κυριαρχεί στη θάλασσα, και από κει βλέπει κανείς την Κρήτη...»⁴.

Στη συνέχεια αναφέρεται επανειλημμένα στο «Χρονικόν του Μορέως»⁵, στα χωρία που περιγράφουν την πολιορκία και την παράδοσή του στους Φράγκους (1246-1248). Η θέση του πάνω στο υψίπεδο του βράχου, ήταν τέτοια ώστε, όπως παρατηρεί ο Εδρισή, κάποιος που βρισκόταν εκεί, μπορούσε να βλέπει τη θάλασσα μέχρι την Κρήτη.

Αν και οι πληροφορίες που σώζονται στο «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασιάς Χρονικόν» για την ιστορία της Μονεμβασιάς μέχρι τον 13ο αι. είναι λίγες, νομίζουμε ωστόσο πως επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι το κάστρο του νησιού ήταν οργανωμένο, ως τα μέσα του 13ου αι., κατά το σύστημα των άλλων βυζαντινών κάστρων. Δύο σημεία του χειρογράφου του Τουρίνου διασώζουν την πληροφορία ότι οι Λάκωνες πού το έχτισαν και στη συνέχεια το χρησιμοποίησαν ως τόπο κατοικίας τους, ήταν *ἐπίσημοι*, δηλ. μέλη μεγάλων οικογενειών⁶. Από την πληροφορία συμπεραίνουμε ότι το κάστρο ήταν αρχικά κατοικία περιορισμένου αριθμού οικογενειών αρχοντικής καταγωγής. Ορισμένες από αυτές φαίνεται ότι απέκτησαν ιδιαίτερη επιρροή στο νησί, έγιναν κύριες της εξουσίας και αποτέλεσαν τις οικογένειες από τις οποίες προέρχονταν, κατά ένα μεγάλο διάστημα της μεσαιωνικής ιστορίας του νησιού, οι ισχυροί τοπικοί άρχοντες της Μονεμβασιάς.

Οι άρχοντες ανήκαν στην κατηγορία των *κτηματικών αρχόντων* του Βυζαντίου, οι οποίοι όφειλαν την ιδιαίτερη θέση, που κατείχαν στην κοινωνία μιας πόλης, στην περιουσία τους. Την περιουσία τους την είχαν αποκτήσει πιθανότατα, όπως και άλλοι τοπικοί άρχοντες της Πελοποννήσου, κατά την εποχή των

1. Νικολόπουλος, ό.π. 239. Πβ. και σελ. 111.

2. Βλ. σελ. 111.

3. K. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton, N. Jersey 1953, 197.

4. *Géographie d' Edrisi*, traduit de l'arabe en français ... par P. A. Jaubert, *Recueil de voyage et de mémoires*, vol. VI (Paris 1840), 124.

5. Βλ. *The Chronicle of Morea*, έκδ. J. Schmitt, Groningen 1967, στ. 2945, 2957, 2967. Πβ. και στ. 2897.

6. Βλ. Lemerle, ό.π. 23.

Κομνηνών¹. Τρεις από τους άρχοντες της Μονεμβασιάς στα μέσα του 13ου αι. μας είναι γνωστοί από το «Χρονικόν του Μορέως», στ. 2946-47. Είναι οι Μαμωνάς, Σοφιανός και Δαιμονογιάννης, οι οποίοι ασκούν την εξουσία κατά την περίοδο της πολιορκίας του νησιού από τους Φράγκους (1246-48) και οι οποίοι παραδίδουν τα κλειδιά του κάστρου στον αρχηγό των Φράγκων Γουλιέλμο Βιλλεαρδουίνο ως εκπρόσωποι των κατοίκων του νησιού.

Το γεγονός ότι οι άρχοντες της Μονεμβασιάς κατοικούν στο κάστρο σε συνδυασμό με το ότι ασκούν την εξουσία στο νησί, επιβάλλει να θεωρήσουμε ότι το κάστρο της Μονεμβασιάς ήταν και το διοικητικό κέντρο της περιοχής. Σ' αυτό, όπως φαίνεται, προσέφερε τις υπηρεσίες του κατά τα τέλη του 9ου αι. μ.Χ. (898) ο ταβουλάριος Λέων², ο γραφέας του κώδικα Palatinus Gr. 44, ο οποίος διέσωσε το όνομα, την ιδιότητά του και τον τόπο άσκησης των καθηκόντων του στον κολοφώνα του κώδικα ως εξής: «έγραφη οὖν ἡ παροῦσα δέλτος... διὰ χειρὸς Λέωντος ταβουλαρίου Μονοβασιάς...»³.

Μαζί με τα άλλα στοιχεία για την πρόωμη ιστορία του κάστρου, στο χωρίο του «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασιάς Χρονικού» που παραθέσαμε, διασώζεται επίσης η πληροφορία ότι οι Λάκωνες εγκαταστάθηκαν στην όχυράν πόλιν μαζί με τον επίσκοπό τους. Από την πληροφορία συμπεραίνουμε ότι το κάστρο της Μονεμβασιάς έγινε ήδη από την ίδρυσή του έδρα της επισκοπῆς Μονεμβασιάς και συνεπώς το θρησκευτικό κέντρο της περιοχής⁴.

Ο οικισμός που συνδεόταν με το κάστρο χαρακτηρίζεται στις πηγές της μεσαιωνικής εποχῆς «πόλη» και είναι η πασίγνωστη στον Μεσαίωνα Μονεμβασιά. Ο χρόνος της ίδρυσής του είναι πολύ δύσκολο να προσδιορισθεί. Οπωσδήποτε όμως η δημιουργία του πρέπει να ακολούθησε την ίδρυση του κάστρου.

Το χαρακτηρισμό «πόλη» για τον οικισμό διασώζουν αρκετές από τις πηγές που αναφέρονται στην ιστορία του νησιού μέχρι τις αρχές του 14ου αι. *Urbem Manafasiam*, τὸν ονομάζει η ακόλουθη μαρτυρία του βίου του αγίου Βιλλιβάλδου: «*Venerunt Saracusam urbem in ipsa regione et inde navigantes venerunt ultra mare Adria ad urbem Manafasiam in Slavina terra et inde navigantes in insulam namine Choo, dimittebant Corinthios in sinistra parte*». Ο άγιος Βιλλιβάλδος πρέπει να έφθασε στο νησί της Μονεμβασιάς ανάμεσα στο 722 και 723 ταξιδεύοντας με πλοίο από τις Συρακούσες στους Άγιους Τόπους⁵.

1. D. Jacoby, «Les archontes grecs et la féodalité en Morée franc», *Travaux et Mémoires* 2(1967) 426.

2. Ταβουλάριος (συμβολαιογράφος) που άσκησαν τα καθήκοντά τους στην επαρχία κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο γνωρίζουμε ελάχιστους. Επί πλέον, τα μέχρι σήμερα γνωστά παραδείγματα προέρχονται μόνο από μεγάλες πόλεις. Ο ταβουλάριος ήταν ανώτερος στην τάξη από το νοτάριο, Νικολόπουλος, ό.π. 344-345.

3. Βλ. και σελ. 109 σημ. 1.

4. Πβ. σελ. 106.

5. Πβ. Νικολόπουλος, ό.π. 235.

Ο οικισμός δηλώνεται στην ελληνική έκδοσή του «Χρονικού του Μορέως» έμμεσα, με εκφράσεις όπως «ἐκεῖνοι τῆς Μονοβασίας» (στ. 2931), «οἱ Μονοβασιώτες» (στ. 2925). Χαρακτηρίζεται όμως *villē*, στη γαλλική παραλλαγή του έργου¹. Ἄστυ² και πόλις³ ονομάζεται επίσης σε πηγές του δεύτερου μισού του 13ου αι. Ακόμα πόλις (θεόσωστος)⁴, σε πηγές του πρώτου τετάρτου του 14ου αι. Γεγονός είναι ότι εξελίχτηκε σε σημαντικότερο εμπορικό κέντρο-λιμάνι. Η εμπορική του δραστηριότητα είναι γνωστή ήδη τον 9ο αι., οπότε συναντούμε Μονεμβασιώτες εμπόρους στη Θεσσαλονίκη⁵.

Όσο το βυζαντινό σύστημα οργάνωσης του κάστρου της Μονεμβασιίας διαταράχτηκε σε μεγάλο βαθμό γύρω στα μέσα του 13ου αι., μετά την κατάληψη του νησιού από τους Φράγκους.

Όπως είναι γνωστό, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204, ακολουθεί σε ένα μεγάλο τμήμα της τέως βυζαντινής αυτοκρατορίας η περίοδος της Φραγκοκρατίας, η οποία διαρκεί σε μερικές περιοχές τρισήμισι αιώνες περίπου (1204-1566). Μια από τις περιοχές της αυτοκρατορίας που πέρασαν στην κυριαρχία των Φράγκων ήταν και η Πελοπόννησος. Η έναρξη των επιχειρήσεων για την κατάκτησή της άρχισε το 1205 και είχε σχεδόν ολοκληρωθεί το 1246. Το μόνο τμήμα το οποίο εξακολουθούσε να παραμένει ελεύθερο κατά την εποχή αυτή ήταν η Μονεμβασιία. Όσο όμως προχωρούσε η κατάκτηση, οι Φράγκοι καταλάβαιναν ότι δεν μπορούσαν να εδραιώσουν το κράτος τους στην Πελοπόννησο χωρίς την προσάρτησή της. Γι' αυτό και τελικά επιχειρούν εκστρατεία εναντίον της.

Την εκστρατεία οργανώνει και κατευθύνει ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος. Με ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις και με τέσσερα πλοία του ναυτικού των Βενετών πολιορκεί το κάστρο και τον οικισμό του νησιού. Η προσπάθειά του στρέφεται, κυρίως, προς το κάστρο, το οποίο οι Μονεμβασιώτες είχαν εφοδιάσει για μακροχρόνια αντίσταση. Το πολιορκεί στενά⁶ για τρία ολόκληρα χρόνια και, τελικά, πετυχαίνει την παράδοσή του υπό όρους, τους οποίους γνωρίζουμε από τους στίχους 2937-40 της ελληνικής παραλλαγής του «Χρονικού του Μορέως»:

νὰ εἶναι πάντοτες αὐτοῦ μὲ τὴν κληρονομίαν τους
Φράγκοι ἐγκουσάτοι ἐνομοῦ μετὰ τὰ πράγματά τους,
νὰ μὴ χρεωστοῦσιν δούλεψιν ἄνευ τὰ πλευτικά τους,

1. Βλ. *Chronique de Morée*, έκδ. J. Longnon, Paris 1911, εδάφιο 204.

2. Σε χρυσόβουλλο του έτους 1293, βλ. Fr. Miklosich-I. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, V, Vindobonae 1887 = Αθήναι (έκδ. Χ. Σπανού) ά.έ. 116.

3. Σε χρυσόβουλλο του έτους 1284, βλ. Miklosich - Müller, ό.π. V 154-155.

4. Σε χρυσόβουλλο του έτους 1317, ό.π. V 165.

5. Μ. Κορδώση, «Το εμπόριο στη βυζαντινή Λακωνία», *Πρακτικά Α' τοπικού συνεδρίου Λακωνικών Μελετών*, Αθήναι 1983, 108. Σε πηγή πολύ μεταγενέστερη του 9ου αι. (Μιχαήλ Χωνιάτης, 12ος-13ος αι.) αναφέρονται επίσης πλοία μονεμβασιώτικα στον Πειραιά, Α. Βον, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, 132.

6. «ὡς τὸ κλουβὶ τὸ ἀηδόνι» κατὰ την έκφραση του «Χρονικού του Μορέως», στ. 2910.

ἔχοντα γὰρ τὴν ῥόγαν τους καὶ τὴν φιλοτιμίαν τους.

(Παραλλαγή Η)

νὰ εἶναι πάντα μετ' αὐτὸν μὲ τὴν κληρονομίαν τους

ἐγκουσατοί, ἐλεύτεροι, ὅλοι μὲ τὰ ἔδικά τους,

νὰ μὴ χρεωστοῦν εἰς δούλεψιν ἄνευ στὰ πλεντικά τους,

ἔχοντα γὰρ τὴν ῥόγαν τους καὶ τὴν φιλοτιμίαν τους.

(Παραλλαγή Ρ)¹

Τὴν παράδοση τοῦ κάστρου ακολουθεῖ ἡ εἰσοδος στρατευμάτων, φράγκου διοικητῆ² καὶ λατίνου επισκόπου³.

Με τὴν εγκατάσταση τῶν φραγκικῶν ἀρχῶν στο κάστρο τῆς Μονεμβασιάς ολοκληρώνεται ἡ κατάκτησή τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς φράγκους καὶ ἐφαρμόζεται σὲ ὅλη τὴ φραγκοκρατούμενη πλέον περιοχὴ ἓνα νέο, εἰσχυρό, δίκαιο, τὸ δυτικὸ φεουδαλικὸ δίκαιο. Ἐνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ δικαίου αὐτοῦ, ὅπως ἰσχυρὸς σὲς περιοχὲς τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης, εἶναι ἡ διάσπαση τῶν ἐμπράγματων δικαιωμάτων ἐπὶ ἀκινήτων σὲ δικαίωμα κυριότητος καὶ σὲ δικαίωμα χρήσεως καὶ καρπώσεως. Στὴ δεύτερη περίπτωση παραχωροῦνται ἐκτάσεις γῆς (ἢ ἄλλα ἀντικείμενα οικονομικῆς ἀξίας) ποὺ ονομάζονται *feudum*. Το *feudum* εἶναι κτήμα ποὺ παραμένει πάντοτε περιουσία τοῦ κυρίου (*dominus*), στὴν ὁποία ὁ ὑποτελής (*homo, vassalus*) ἔχει μόνον δικαίωμα χρήσεως καὶ καρπώσεως⁴.

Οἱ ευγενεῖς τῆς Δύσης δὲν κατέχουν γαίεσ μόνον ὡς *feudum*. Παράλληλα ὑπάρχει καὶ ἰδιοκτησία ποὺ εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ φεουδαλικά βάρη καὶ ονομάζεται σὲ κείμενα τῆς μεσαιωνικῆς Λατινικῆς *alodis* (ἀρσ., θηλ.), *alode* (ουδ.), *allodis*, *alaudis*, *alodus*, *alodum*, *alodium*. Ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. καὶ ἐξῆς δηλώνεται κυρίως μὲ τὸν τύπο *allodium*⁵. Ἐπίσης σὲ κείμενα τῆς ἀρχαίας Γαλλικῆς χαρακτηρίζεται μὲ τοὺς τύπους *aloud*, *aleuf*⁶, *aleu*, *aleu franc* ἢ *franc aleu*, *franc aloud*, *franc-aloy*, *franc aleuf*⁷.

Ἡ κύρια σημασία τοῦ *allodium* εἶναι «κτήμα το ὁποῖο ἀποτελεῖ προσωπικὴ περιουσία τοῦ δικαιοῦχου», γι' αὐτὸ καὶ μπορεῖ νὰ μεταβιβαστεῖ στους κληρονόμους τοῦ. Το *allodium* διέπεται ἀπὸ ἰδιαιτέρους νόμους. Με τὴν ἐξέ-

1. ἐκδ. J. Schmitt.

2. «Χρονικὸν Μορέως» στ. 2958-59.

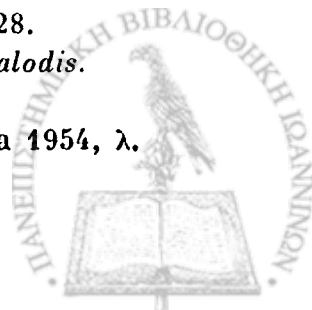
3. W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, Amsterdam 1964, 233.

4. Ὑπάρχουν πολλὰ εἶδη *feudum*. Ἐνα ἀπὸ αὐτά, χαρακτηριστικὸς τύπος προνομιακοῦ *feudum*, ονομάζεται *feudum liberum* ἢ *feudum francum* ἢ *feudum honoratum*. Ὁ κάτοχος τοῦ δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ παρέχει προσωπικὲς υπηρεσίες (*servitia*) στον κύριό του, εἶναι ὅμως ὑποτελής σ' αὐτὸν καὶ ὑποχρεωμένος νὰ τηρεῖ τὰ καθήκοντα ποὺ ἐπιβάλλει ἡ γενικὴ σχέση πίστης καὶ ὑποταγῆς. Το εἶδος αὐτοῦ τοῦ *feudum* ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. καὶ ἐξῆς, βλ. F. L. Ganshof, *Was ist das Lehnswesen?* Darmstadt 1977, 128.

5. J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon minus*, Leiden 1976 λ. *alodis*.

6. E. Littré, *Dictionnaire de la langue française*, 1967, λ. *alleu*.

7. DuCange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, Graz-Austria 1954, λ. *alodis*.

λιξη όμως του δικαίου κατά τη μετακαρολίγγεια εποχή, παρατηρείται, ιδίως στη Γαλλία, η τάση της κεντρικής εξουσίας να περιορίσει τις εξουσίες του κύριου του *allodium* και να το υπαγάγει και αυτή μερικά στο φεουδαλικό δίκαιο¹. Κατά την εποχή αυτή το *allodium*, το οποίο στη μεσαιωνική Λατινική ονομάζεται και *alodium liberum*, ενώ στην αρχαία Γαλλική *franc aloud*², είναι μια περιουσία, της οποίας ο ιδιοκτήτης διατηρεί το δικαίωμα κατοχής και κληρονομικής μεταβίβασης. Επίσης δεν είναι υποτελής στον *dominus*. Αλλά είναι υποχρεωμένος να ενεργεί σε πολλές περιπτώσεις μέσα στα πλαίσια των ρυθμίσεων του φεουδαλικού δικαίου³.

Λόγω του καθεστώτος του το *alodium liberum* ήταν απαλλαγμένο από τις υποχρεωτικές υπηρεσίες, που στη Δύση ονομάζονται *servitia*. Ο DuCange αναφέρει σχετικά τα εξής: «*erat igitur alodium praedium non modo ab omni praestatione liberum sed a quolibet servitio reali et personali immune, licet illius possessor dominum agnosceret a quo illud tenebat in feudum honoratum*»⁴.

Κύρια σημασία της λατ. λέξης *servitium* είναι «οποιαδήποτε υπηρεσία, την οποία είναι υποχρεωμένοι να προσφέρουν οι υποτελείς (*vassali*) στους κυρίους τους (*tenentes*), βάσει του φεουδαλικού δικαίου»⁵. Η λέξη όμως, από τον 11ο αι. και εξής, χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη στρατιωτική υπηρεσία, την οποία είναι υποχρεωμένοι να προσφέρουν οι υποτελείς στον κύριό τους σε περίπτωση στρατιωτικής επιχείρησης⁶. Σε πηγή π.χ. του 1248 (*Charta in Regesto Comitum Tolosae*) αναφέρεται: «*pro praedictis feudis vobis fidelis existam, et fidele servitium faciam, videlicet, guerram et placitum ad commonitionem vestram, vel cujuscunque certi nuntit vestris*»⁷.

Επίσης το *servitium* χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη στρατιωτική υπηρεσία που προσφέρουν οι ελεύθεροι (*liberi homines*) στους κυρίους τους

1. H. Mitteis, *Lehnrecht und Staatsgewalt*, Darmstadt 1975, 316-317.

2. DuCange λ. *alodis*.

3. Mitteis, ό.π.317 σημ. 160. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι από τον 13ο αι., στη Γαλλία πάντοτε, η μορφή του *allodium* υποχωρεί και, πολλές ιδιοκτησίες αυτού του είδους, ενσωματώνονται στις περιουσίες των *seigneurs* και μετατρέπονται σε είδος *feudum*, το οποίο ονομάστηκε *feudum oblatum* ή *fief de reprise* (γαλλ.), βλ. Mitteis, ό.π. 318, Ganshof, ό.π. 130. Η υπαγωγή του *allodium* στο φεουδαλικό δίκαιο είχε ως συνέπεια και τη σύγχυση των όρων *feudum - allodium*. Έτσι, συχνά, οι όροι συμπίπτουν και ο όρος *allodium*, σε ορισμένες πηγές, χρησιμοποιείται ως συνώνυμος του *feudum francum*, βλ. Mitteis, ό.π. 110 σημ. 11. Π.χ.: «*Ut omnia teneant ab Abbate et successoribus in francum feudum sive allodium, ut pro his homagium francum nobis Abbati et successoribus nostris amplius facere teneantur*» (πηγή έτους 1265), βλ. DuCange λ. *feudum (francum)*.

4. λ. *alodis*.

5. Ganshof, ό.π. 31-32.

6. Ganshof, ό.π. 91 κεξ.

7. DuCange λ. *alodis*.

για τον ίδιο λόγο. Πηγή του 1201 μας πληροφορεί σχετικά: «*servitium quoque dictae ecclesiae facere tenebuntur, quale alii liberi homines faciunt dominis suis, scilicet in exercitu, militia, frequentia curiae et placitorum ejusdem*»¹.

Το *feudum* και το *allodium* αποτελούνταν, πολύ συχνά στη Δύση, από μια ολόκληρη περιοχή, η οποία περιλάμβανε καλλιεργήσιμες εκτάσεις και οικισμό. Μερικές φορές, οι κάτοικοι μιας περιοχής με καθεστώς *allodium*, αποκτούσαν, προφανώς λόγω του ιδιαίτερου καθεστώτος της ιδιοκτησίας αυτής, «*pro libertate alodi*», το δικαίωμα να είναι *liberi*. Σε πηγή π.χ. της περιοχής Ανζου των αρχών του 11ου αι. (1009) αναφέρονται τα εξής: «*trado huic monasterio...burgum totum et omnes costumes burgi et dominium atque justitiam...in quo quicumque habitat nunquam poterit de crimine servitutis infamari, sed pro libertate alodi omnes eius habitatores erunt liberi...Tabernagium habebunt non solum infra alodium, sed etiam extra per circuitum*»².

Η λέξη *liberi* (πληθ. του επιθ. *liber*) χρησιμοποιείται σε πηγές της μεσαιωνικής Δύσης για να δηλώσει, μεταξύ των άλλων, και αυτούς οι οποίοι είναι απαλλαγμένοι από φεουδαλικές υποχρεώσεις: «*qui nulli servituti obnoxii sunt, ingenui*»³. Τη σημασία αυτή δηλώνει στο παραπάνω χωρίο. Γι' αυτό, και ο όρος *allodium*, στην πηγή που αναφέραμε, χρησιμοποιείται με τη σημασία «περιοχή με φεουδαλικές απαλλαγές»⁴.

Ο όρος *liber* τέμνεται σημασιολογικά και αλληλοκαλύπτεται μερικά στη μsn. Λατινική με δύο άλλους όρους του δυτικού δικαίου, τους *francus* και *excusatus*. Με τους όρους αυτούς εμφανίζεται σε ορισμένες πηγές της μsn. Λατινικής ως συνώνυμος. Π.χ., *Liber, Francus homo* (Papias). *Francus, Franciscus, liber, liberius* ελεύθερος *per syncopen seu synalephen a fry et anck* (Anonymus de nominibus Germanorum)⁵. «...*zoé che li testimonii sia franchi, zoé liberi*» (Assises de Romanie)⁶. Επίσης: *excusati, liberi, quieti, nos quittes dicimus* (σε πηγή του 1323)⁷.

Λόγω της σχέσης τους οι όροι *liber, francus, excusatus* σχηματίζουν εκφράσεις όπως: *francus et liber* και *liber et excusatus*, που δηλώνουν τη σημασία «απαλλαγμένος από φεουδαλικές υποχρεώσεις» σε σχήμα «εν δια δυόιν». Η έκφραση *francus et liber* διαπιστώνεται στο εξής χωρίο: «*Quod omnes uni-*

1. DuCange λ. *servitium*.

2. Gall. chr.², XIV instr. col. 65 B no 44, βλ. Niermeyer, ό.π. λ. *alodis*, σημ. 16.

3. DuCange λ. *liberi*.

4. Niermeyer λ. *alodis*, σημ. 16.

5. DuCange λ. *Franci* 1.

6. = c'est-à-dire que les témoins soient francs, id est libres. Βλ. G. Recoura, *Les Assises de Romanie*, Paris 1930, 254.

7. DuCange λ. *excusare* 3.

versi et singuli homines de Leucata et tu sitis Franci et liberi a dicta servitute» (Charta Lud. X. Reg. Franc. ann. 1313)¹, ενώ η έκφραση *liber et excusatus* στο ακόλουθο: «*et tunc pro tali equo dato suo...liber est et excusatus»* (Carta Waldemari Daniae Regis)².

Το φεουδαλικό δίκαιο της Δύσης το οποίο χρησιμοποίησαν οι Φράγκοι στην Πελοπόννησο, μεταφέρθηκε από κατακτητές που κατάγονταν, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, από την Καμπανία και Βουργουνδία και, κατά ένα μικρό μέρος, από τη Φλάνδρα και το Hainaut καθώς και από άλλες περιοχές μέχρι και την Προβηγκία. Δεν εφαρμόστηκε ωστόσο αμιγές, όπως ακριβώς εφαρμόζοταν στη Δύση. Λόγοι, εκτός των άλλων, πολιτικής σκοπιμότητας ανάγκασαν τους Φράγκους να προβούν σε υποχωρήσεις προς όφελος του ντόπιου πληθυσμού, οι οποίες συντέλεσαν στη διαφοροποίησή του. Οι υποχωρήσεις έγιναν προς όφελος κυρίως των τοπικών αρχόντων της περιοχής, οι οποίοι κατηύθυναν την αντίσταση κατά των κατακτητών. Αφορούν δύο κυρίως τομείς, την περιουσία των αρχόντων και την προσωπική τους θέση στα πλαίσια της φεουδαλικής κοινωνίας³.

Έτσι κατά την εποχή της Φραγκοκρατίας υπάρχουν στην Πελοπόννησο, με βάση το διαφοροποιημένο αυτό δίκαιο, τα εξής είδη περιουσίας: 1) περιουσία με φεουδαλικές υποχρεώσεις. Η περιουσία ακολουθούσε τους κανόνες του δυτικού δικαίου. Παραχωρούνταν στους Φράγκους ιππότες, στους λατίνους επισκόπους και στους κληρικούς που τους πλαισίωναν, και στα μοναχικά τάγματα⁴. Στο «Χρονικόν του Μορέως» ονομαζόταν *φίε*⁵. Επίσης *ιγονικόν*, *κληρονομία*⁶ και *πρόνοια*⁷. 2) περιουσία απαλλαγμένη από φεουδαλικά βάρη. Η περιουσία δεν υπαγόταν νομικά στο δυτικό φεουδαλικό δίκαιο⁸. Διεπόταν από τους νόμους του βυζαντινού δικαίου, όπως και κατά την περίοδο πριν από τη Φραγκοκρατία. Ανήκε αποκλειστικά στους ιδιοκτήτες της, οι οποίοι είχαν το δικαίωμα να τη μεταβιβάσουν στους κληρονόμους τους⁹. Ιδιοκτήτες της ήταν οι βυζαντινοί γαιοκτήμονες, άρχοντες, που υποτάχθηκαν στους Φράγκους, και πάροικοι¹⁰. Τις περισσότερες φορές ήταν απαλλαγμένοι από υποχρεωτικές στρατιωτικές υπηρεσίες. Εξ αίρεση αποτελούσαν οι ιδιοκτήτες ορισμένων περιοχών, όπως της Ήλι-

1. DuCange λ. *Franci* 1.

2. DuCange λ. *excusare* 3.

3. Jacoby, ό.π. 421-422.

4. Jacoby, ό.π. 434.

5. Jacoby, ό.π.

6. Jacoby, ό.π. 431-432.

7. Κατά τον Jacoby ο όρος χρησιμοποιείται στη θέση του όρου *φίε* μετά το 1264, οπότε δεν δηλώνει πλέον το θεσμό της βυζαντινής πρόνοιας, αλλά έχει τη σημασία «ακίνητη περιουσία, κτήμα γενικά», ό.π. 436.

8. Jacoby. ό.π. 445, 455.

9 Jacoby, ό.π. 462, 465.

10. Jacoby, ό.π. 452-453.

δας, της Αρκαδίας και της Μονεμβασιάς. Οι ιδιοκτήτες των δύο πρώτων περιοχών πρόσφεραν πλήρεις υπηρεσίες ενώ της τελευταίας μειωμένες¹. Η απαλλαγμένη περιουσία χαρακτηριζόταν στο Χρονικό με τους όρους (ὀ)σπίτιν (ή ὀσπίτια), ἰγονικά, κληρονομία, ὑποστατικά και πρόνοια². Επίσης φίε³.

Στη σύντομη απαρίθμηση των ειδών ιδιοκτησίας στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο παρατηρούμε ότι απουσιάζει ένα από τα δύο είδη της δυτικής περιουσίας, το *allodium*. Φαίνεται λοιπόν ότι δεν μεταφέρθηκε στην Πελοπόννησο από τους Φράγκους. Αυτό είναι φυσικό, αφού επρόκειτο για είδος περιουσίας η οποία, κατά την εποχή της μεταφοράς του δικαίου, είχε υποχωρήσει στη Γαλλία και έτεινε να αφομοιωθεί από τη μορφή του *feudum*. Αντί του *allodium* παρχωρείται η απαλλαγμένη από φεουδαλικές υποχρεώσεις περιουσία, που διέπεται από το βυζαντινό δίκαιο και που μπορεί να μεταβιβαστεί κληρονομικά.

Η απουσία της περιουσίας *allodium* στην Πελοπόννησο σημαίνει και απουσία της περιοχής *allodium*. Δε φαίνεται λοιπόν πιθανό να υπήρξε εκεί περιοχή αντίστοιχη με την περιοχή που αποτελούνταν συχνά στη Δύση από οικισμό (π.χ. *burgus*) και καλλιεργήσιμες εκτάσεις και που διεπόταν από το νομικό καθεστώς της περιουσίας *allodium*: ήταν δηλ. προσωπική περιουσία κάποιου ευγενούς, απαλλαγμένη από φεουδαλικές υποχρεώσεις λόγω του ιδιαίτερου καθεστώτος της, και με δικαίωμα κληρονομικής μεταβίβασης.

Η Μονεμβασία ήταν, σύμφωνα με όσα γράψαμε, κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, περιοχή, η οποία περιλάμβανε το κάστρο, τον οικισμό που υπαγόταν σ' αυτό, και καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Το φεουδαλικό δίκαιο εφαρμόστηκε εκεί μετά το 1248. Στα πλαίσια της εφαρμογής του ίσχυσαν τα εξής είδη περιουσίας: 1) ακίνητη περιουσία βυζαντινού τύπου με δικαίωμα κληρονομικής μεταβίβασης⁴. Τέτοια περιουσία μπορούσαν να έχουν, σύμφωνα με τους όρους παράδοσης της Μονεμβασιάς, όλοι οι κάτοικοι της περιοχής (όσοι βέβαια είχαν το δικαίωμα κατοχής περιουσίας). 2) περιουσία με φεουδαλικές υποχρεώσεις. Περιουσία αυτού του είδους κατείχαν μόνο οι άρχοντες Μαμωνάς, Σοφιανός και Δαιμονογιάννης⁵.

Αυτό όμως που ήταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικό στην περιοχή της ήταν το ιδιαίτερο νομικό καθεστώς των κατοίκων της. Σύμφωνα με τους όρους παρά-

1. Jacoby, ό.π. 458.

2. Jacoby, ό.π. 430-431.

3. Jacoby, ό.π. 432-445. Ο Jacoby υποστηρίζει ότι ο όρος χρησιμοποιείται για τη δήλωση της απαλλαγμένης από βάρη περιουσίας, κυρίως, επειδή η περιουσία των Ελλήνων αρχόντων είχε εξομοιωθεί με τα φίε των Φράγκων, ό.π. 463.

4. Πρβλ. «Χρονικόν του Μορέως», στ. 2937: «νά είναι μέ τήν κληρονομίαν τους», βλ. και Jacoby, ό.π. 430.

5. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του «Χρονικού του Μορέως», στ. 2955: «ἐπρόνοι-ασέ τους ἀλλά δὴ στά μέρη τῶν Βατίκων». Βλ. και σελ. 120 της εργασίας μας.

δοσης του νησιού οι κάτοικοι απέκτησαν το δικαίωμα να είναι φράγκοι έγκουσάτοι ή έγκουσάτοι, ελεύθεροι. Το δικαίωμα αναφέρεται στον στ.2938 του «Χρονικού του Μορέως». Οι λέξεις φράγκος, έγκουσάτος, ελεύθερος με τις οποίες δηλώνεται, πρέπει να σχετισθούν με τις λατ. *francus*, *excusatus*, *liber* που σχηματίζουν τις λατινικές εκφράσεις *francus et liber* και *liber et excusatus*¹.

Συγκεκριμένα η λ. φράγκος πρέπει να σχετισθεί με τη λατινική λ. *francus*, οπότε σημαίνει στην έκφραση φράγκοι έγκουσάτοι ό,τι και η λατινική στην έκφραση *francus et liber*, δηλ. «απαλλαγμένος από φεουδαλικές υποχρεώσεις»².

Η λ. εγκουσάτος πρέπει να σχετισθεί με τη λατινική λ. *excusatus*, οπότε σημαίνει και στις δύο εκφράσεις ό,τι και η αντίστοιχη της λατινική στην έκφραση *liber et excusatus*, δηλ. επίσης «απαλλαγμένος από φεουδαλικές υποχρεώσεις».

Τέλος η λ. ελεύθερος πρέπει να σχετισθεί με τη λατιν. *liber*, οπότε σημαίνει στην έκφραση έγκουσάτοι, ελεύθεροι ό,τι και η λατινική λ. *liber* στις δύο λατινικές εκφράσεις *francus et liber* και *liber et excusatus*, δηλ. και στην περίπτωση αυτή «απαλλαγμένος από φεουδαλικές υποχρεώσεις». Ας σημειωθεί εδώ, ότι η λ. ελεύθερος θεωρείται αντίστοιχη της λατινικής *liber* ως προς τη σημασία σε λατινικές πηγές, πβ. *Francus*, *Franciscus*, *liber*, *liberius*, ελεύθερος (Anonymus de nominibus Germanorum)³.

Με βάση λοιπόν την αντιστοιχία των λ. φράγκος, έγκουσάτος, ελεύθερος και *francus*, *excusatus*, *liber* το δικαίωμα που φαίνεται ότι διεκδικούν οι Μονεμβασιώτες από τους Φράγκους είναι: να είναι *liberi*.

Οι εκφράσεις να είναι φράγκοι έγκουσάτοι και να είναι έγκουσάτοι, ελεύθεροι του Χρονικού φαίνεται ότι αποτελούν τις πρώτες προσπάθειες για την απόδοση στα Ελληνικά του προνομίου της απαλλαγής απο φεουδαλικές υποχρεώσεις, που παραχωρούνταν από τους Φράγκους σε κατοίκους ελληνικών περιοχών με βάση το φεουδαλικό δίκαιο της Δύσης. Ακριβέστερα δηλώνει το ίδιο προνόμιο η νεότερη έκφραση έγκουσειά και ελευθερία που χρησιμοποιείται στο «Χρυσόβουλλον της χώρας Μονεμβασιάς» του 1284, καθώς και στο Χρυσόβουλλο των Ιωαννίνων του 1319⁴, τα οποία «απέλυσε» ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' ο Παλαιολόγος. Η έκφραση, με βάση την παλαιότερη να είναι έγκουσάτοι, ελεύθεροι, σχηματίστηκε από το αφηρημένο ουσιαστικό έγκουσειά, που προέρχεται από επίθετο έγκουσάτος της ίδιας αρχής με το επίθετο έγκουσάτος⁵ και από το επίσης αφηρημένο ουσιαστικό ελευθερία παράγωγο

1. Βλ. σελ. 115.

2. Στο στίχο αυτόν του Χρονικού η λ. δεν έχει σχέση με το εθνικό *Francus* «Φράγκος», πρβλ. Jacoby, ό.π. 443 σημ. 123.

3. DuCange λ. *Franci* 1, πρβλ. και σελ. 115.

4. Miklosich - Müller, ό.π. V 154-155 και 84-85.

5. Και τα δυο είναι παράγωγα του λατινικού *excusatus*, βλ. Κριαράς, ό.π. στα αντίστοιχα λήμματα.

του επιθέτου *ἐλεύθερος*. Τα δύο ουσιαστικά χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν την κατάσταση στην οποία περιέρχεται αυτός που έχει την ιδιότητα του απαλλαγμένου από φεουδαλικές υποχρεώσεις, χρησιμοποιούνται δηλ., και τα δύο, με τη σημασία «απαλλαγή από φεουδαλικές υποχρεώσεις» και όχι με τις γνωστές μέχρι σήμερα και αποθησαυρισμένες στα λεξικά σημασίες.

Στις περιοχές όπου κατά τη Φραγκοκρατία ίσχυε το δίκαιο των Φράγκων, υπήρχαν δυο ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Οι άρχοντες, οι οποίοι είχαν το δικαίωμα να είναι *liberi* και επί πλέον είχαν εξομοιωθεί με τους ευγενείς *francos nobiles* της Δύσης, και οι *villani*, οι οποίοι ήταν υποτελείς σε κάποιον κύριο¹. Οι τελευταίοι ταυτίζονταν, πιθανότατα, με τους βυζαντινούς παροίκους². Στη Μονεμβασιά, μετά το 1248, πρέπει να ίσχυε η ίδια διαίρεση. Από τους όρους όμως παράδοσης φαίνεται ότι το δικαίωμα του *liber* ζήτησαν να λάβουν όλοι γενικά οι κάτοικοι του νησιού, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση. Ζήτησαν δηλ. να ονομαστούν *liberi* και οι άρχοντες, αλλά και οι *villani*, οι οποίοι σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου ήταν υποτελείς.

Ο όρος των Μονεμβασιωτών για παραχώρηση του δικαιώματος του *liber*, εφόσον γινόταν αποδεκτός από τους Φράγκους, θα συνεπαγόταν αυτόματα και την επιβάρυνση με τις υποχρεώσεις ενός *liber*. Μια από τις υποχρεώσεις ήταν, στη Δύση, η παροχή του *servitium*³. Αυτή την υποχρέωση προσπαθούν να αποφύγουν οι Μονεμβασιώτες με τον τελευταίο τους όρο: «*να μὴ χρεωστοῦσιν δούλεψιν*» (στ. 2940). Η λ. δούλεψις, που χρησιμοποιείται για την απόδοσή του, αντιστοιχεί στη λατινική λ. *servitium* ή *servitus*⁴. Η απαλλαγή την οποία επιδιώκουν δεν είναι βέβαια πλήρης. Κατά τις διαπραγματεύσεις προτείνουν να προσφέρουν τη ναυτική υπηρεσία σε δικά τους πλοία, «*ἄνευ τα πλευτικά τους*» (στ. 2939), υπό τον όρο να γίνεται με αμοιβή και πρόσθετα επιδόματα: «*ἔχοντα γὰρ τὴν ῥόγαν τους και τὴν φιλοτιμίαν τους*» (στ. 2940)⁵.

Κατά την περίοδο λοιπόν της Φραγκοκρατίας υποθέτουμε ότι η πολιτική και κοινωνική κατάσταση παρουσίαζε στη Μονεμβασιά, πιθανότατα, τα εξής κύρια χαρακτηριστικά: Οι τρεις άρχοντες Μαμωνάς, Σοφιανός, Δαιμονογιάννης, μετά την εγκατάσταση στρατευμάτων και Φράγκου διοικητή στο κάστρο, δεν ασκούσαν πλέον την εξουσία⁶. Από νομική άποψη ήταν *liberi* και είχαν,

1. Jacoby, ό.π. 468.

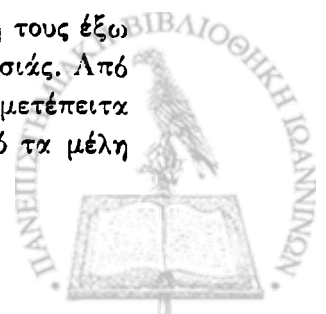
2. Jacoby, ό.π. 452.

3. Βλ. σελ. 114.

4. Πρβλ. DuCange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Lugduni 1688, «*δούλεψη: servitium, servitus*».

5. Πρβλ. Jacoby, ό.π. 443.

6. Η απώλεια της εξουσίας πιθανώς είχε ως συνέπεια και την εγκατάστασή τους έξω από το κάστρο, στον οικισμό που υπαγόταν σ' αυτό, δηλ. στην πόλη της Μονεμβασιάς. Από τη νέα τους κατοικία εξακολούθησαν να επηρεάζουν τις τύχες της πόλης σε όλη τη μετέπειτα μεσαιωνική ιστορία της. Σε βυζαντινούς συγγραφείς π.χ. αναφέρεται ότι ένα από τα μέλη

επιπλέον, εξομοιωθεί με τους *francos nobiles* της Δύσης, όπως φαίνεται από την αρχαιονική παραλλαγή του «Χρονικού του Μορέως», όπου χαρακτηρίζονται *gentiles hombres*¹. Κατείχαν περιουσία δύο ειδών: 1) απαλλαγμένη από φεουδαλικά βάρη. Η περιουσία αυτή ήταν πατρογονική και μπορούσε να μεταβιβαστεί κληρονομικά και 2) με φεουδαλικές υποχρεώσεις, όμοια με αυτήν που παραχωρούνταν στους Φράγκους (*fie*). Το δεύτερο είδος παραχωρήθηκε στους άρχοντες από τον Γουλιέλμο μετά την παράδοση του κάστρου και αφορούσε εκτάσεις στην περιοχή των Βατίκων. Η παραχώρησή του απέβλεπε στην εξασφάλιση της συνεργασίας τους². Επίσης οι άρχοντες πρόσφεραν μειωμένες στρατιωτικές υπηρεσίες στους κατακτητές³.

Από την άλλη μεριά οι *villani* ήταν επίσης *liberi*, κατείχαν περιουσία απαλλαγμένη από φεουδαλικά βάρη, πατρογονική, με δυνατότητα κληρονομικής μεταβίβασης και πρόσφεραν μειωμένες στρατιωτικές υπηρεσίες στους Φράγκους.

Το ιδιαίτερο νομικό καθεστώς που καθόριζε τη θέση των κατοίκων της Μονεμβασιάς επί Φραγκοκρατίας, δηλ. το καθεστώς του *liber* κατά τη γνώμη μας, διατηρήθηκε όσο διάστημα διήρκεσε και η φραγκική κατοχή στο νησί, δηλ. 13 χρόνια. Αποτέλεσε ωστόσο, πιθανότατα, τη βάση για το νέο καθεστώς, όταν στη συνέχεια το κάστρο επανήλθε στην κυριαρχία των Βυζαντινών, στα 1262. Κατά τη νέα περίοδο βυζαντινοκρατίας οι κάτοικοι της πόλης απέκτησαν το δικαίωμα της απαλλαγής από φεουδαλικές υποχρεώσεις, όπως φαίνεται από το χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου του Β΄⁴, και, επί πλέον, το προνόμιο της απαλλαγής από το *κομμέρσιο*⁵. Πιθανότατα λοιπόν, η παραχώρηση του δικαιώματος της φεουδαλικής απαλλαγής από τους Φράγκους στους κατοίκους ορισμένων πόλεων που διατέλεσαν υπό την κυριαρχία τους (Μονεμβασιάς, Ιωαννίνων), αποτέλεσε κεκτημένο δικαίωμα των πόλεων αυτών, γι' αυτό απονέμεται στους κατοίκους και από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες.

Η παραχώρηση του δικαιώματος του *liber* στους κατοίκους της Μονεμβασιάς από τους Φράγκους οφειλόταν οπωσδήποτε σε λόγους πολιτικής σκοπιμότητας και μάλιστα σοβαρούς, αφού απέβλεπε στην εξασφάλιση της κυριαρχίας τους στην Πελοπόννησο. Η Μονεμβασιά ήταν η μοναδική, ίσως, περιοχή,

της οικογένειας Μαμωνά, ο Παύλος Μαμωνάς, συμπεριφερόταν στη Μονεμβασιά ως απόλυτος κύριος: «περιεποιείτο τό ἄστυ ὡς κτήμα ἴδιον», βλ. Γ. Φραντζή. «Χρονικόν», έκδ. I. Bekker, Bonnæ 1838, 57.

1. Jacoby, ό.π. 468.

2. Jacoby, ό.π. 470.

3. Βλ. σελ. 117.

4. «τῶ τε δηλαδὴ ἐξκουσσείας πάσης καὶ ἐλευθερίας ἀπολαίειν αὐτούς» Miklosich-Müller, ό.π. V 154-155.

5. A.P. Schreiner, «Παρατηρήσεις δια τα προνόμια τῆς Μονεμβασιάς», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἐν Αθήναις 1981-1982, 161.

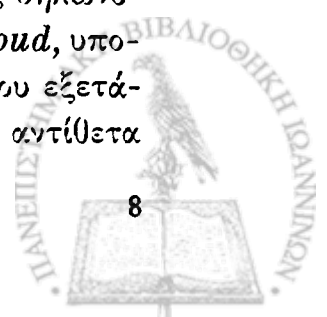
στον πελοποννησιακό χώρο όπου θεσπίστηκαν τέτοιες ρυθμίσεις κατά τη Φραγκοκρατία. Όσο μπορούμε να κρίνουμε από τις πληροφορίες του «Χρονικού του Μορέως», οι κάτοικοί της ήταν οι μόνοι από τους κατοίκους πόλεων ή περιοχών της Πελοποννήσου που απέκτησαν το δικαίωμα να είναι φράγκοι έγκουσάτοι ή έγκουσάτοι, έλεύθεροι. Είναι όμως πιθανό να απέκτησαν το ίδιο δικαίωμα και κάτοικοι περιοχών άλλων τμημάτων της Ελλάδος, τα οποία επίσης πέρασαν στη δικαιοδοσία των Φράγκων και διοικήθηκαν σύμφωνα με το φεουδαλικό δίκαιο της Δύσης.

Από τα ιστορικά στοιχεία που παραθέσαμε, συνοψίζουμε τα εξής: Η περιοχή της Μονεμβασιάς αποτελούνταν κατά τον 13ο αι. από το κάστρο, που ήταν και το διοικητικό της κέντρο, και την πόλη της Μονεμβασιάς που υπαγόταν στη δικαιοδοσία του. Μέχρι την κατάληψή της από τους Φράγκους ανήκε στην επιρροή του βυζαντινού κράτους και είχε καθεστώς όμοιο με το καθεστώς των βυζαντινών πόλεων. Κατά τη Φραγκοκρατία, με την εφαρμογή του δυτικού δικαίου απέκτησε καθεστώς με κύρια χαρακτηριστικά το δικαίωμα των κατοίκων 1) να κατέχουν περιουσία βυζαντινού τύπου 2) περιουσία δυτικού τύπου και 3) να είναι *liberi*. Με εξαίρεση το δικαίωμα κατοχής περιουσίας δυτικού τύπου, τα δύο άλλα δικαιώματα παραχωρήθηκαν σε όλους τους κατοίκους και είχαν γενική ισχύ.

Το καθεστώς λοιπόν της περιοχής κατά την περίοδο της φραγκικής κατοχής περιείχε βυζαντινά και δυτικά στοιχεία. Η νομική θέση των κατοίκων της, το δικαίωμα να είναι *liberi*, ήταν το κύριο στοιχείο γενικής ισχύος, που είχε δυτική προέλευση. Το στοιχείο ήταν το ίδιο με το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό μιας δυτικής περιοχής *allodium* στην οποία, κατά την πηγή της περιοχής Αηίου, «*omnes eius habitatores erunt liberi*». Με βάση λοιπόν το στοιχείο αυτό, η περιοχή της Μονεμβασιάς, μέσα στον ευρύτερο χώρο της Πελοποννήσου, όπου επίσης ίσχυε το φεουδαλικό δίκαιο της Δύσης, ισοδυναμούσε με *allodium*.

Το γεγονός στάθηκε, κατά τη γνώμη μας, αφορμή να ονομαστεί το κάστρο, που ήταν το κέντρο της περιοχής της Μονεμβασιάς, από τους ίδιους τους Φράγκους, *allodium*. Οι Φράγκοι που ήταν εξοικειωμένοι με το δυτικό αυτόν όρο, χρησιμοποίησαν την ονομασία, αρχικά, όταν ήθελαν να αναφερθούν, στις μεταξύ τους σχέσεις, στο νομικό καθεστώς των κατοίκων του κάστρου, το οποίο διέφερε από το καθεστώς των κατοίκων των άλλων κάστρων της Πελοποννήσου, και στη συνέχεια, όταν ήθελαν να αναφερθούν γενικά στο κάστρο ως οικιστική μονάδα.

Ο χαρακτηρισμός του κάστρου με τον όρο *allodium* προκάλεσε και τον σχηματισμό του ουσ. λαλούδι. Ένας από τους τύπους με τους οποίους δηλωνόταν το *allodium* στη Δύση, κατά τη γνώμη μας, ο αρχαίος γαλλικός *aloud*, υποθέτουμε ότι χρησιμοποιήθηκε από τους Φράγκους στην περίπτωση που εξετάζουμε. Η φωνητική του τύπου ήταν *alud*, αφού στην αρχαία Γαλλική, αντίθετα

από ό,τι συμβαίνει στην Γαλλική, τα σύμφωνα προφέρονται στο τέλος της λέξης. Στις περιπτώσεις που ο τύπος χρησιμοποιούνταν με συγκεκριμένη σημασία, η σημασία έπρεπε να δηλώνεται με το οριστικό άρθρο της Γαλλικής που είναι το *le*, *la*, ανάλογα με το γένος (αρσενικό ή θηλυκό) του όρου. Ο έναρθρος τύπος που δημιουργούνταν έτσι, μετά την έκθλιψη (*liaison*) του *e* του άρθρου, ήταν, ανεξάρτητα από το γένος του ουσιαστικού, *l'aloud* «η περιοχή με φεουδαλικές απαλλαγές» και η φωνητική του ήταν *lalud*. Ο τύπος χρησιμοποιούνταν φυσικά από τους Φράγκους. Τον όρο όμως *aloud* ήταν υποχρεωμένοι και οι Έλληνες να τον χρησιμοποιούν ή επειδή κατοικούσαν στην περιοχή ή για διάφορους άλλους λόγους. Και επειδή τον άκουγαν έναρθρο χωρίς να έχουν τη δυνατότητα, μια και ανήκε σε άγνωστη γι' αυτούς γλώσσα, να διακρίνουν το άρθρο *l'* (από *le* ή *la*) από το ουσ. *aloud*, ήταν λογικό να τον χρησιμοποιούν όπως τον άκουγαν. Ο έναρθρος αυτός τύπος *l'aloud*, (προφ. *lalud*) χρησιμοποιούμενος από τους Έλληνες και εντασσόμενος στο μορφολογικό σύστημα της Ελληνικής παράγει το ελληνικό ουσιαστικό λαλούδι.

Το *aloud* δεν είναι η μόνη λέξη της Γαλλικής που πέρασε έναρθρη, με το οριστικό άρθρο, στη μεσαιωνική Ελληνική. Κατά τον ίδιο τρόπο πέρασαν και άλλες λέξεις και σχημάτισαν νέα ουσιαστικά. Π.χ. η λ. *huissier* με το άρθρο *le* σχημάτισε το μσν. ουσ. λουσέρι(το) «μεγάλο μεταγωγικό πλοίο» και η λ. *huissier* επίσης με το *le*, σχημάτισε το ουσ. λουσιέρης (ο) «θυρωρός, φρουρός στην πόρτα του παλατιού»¹.

Έναρθρες πέρασαν επίσης και λέξεις άλλης προέλευσης π.χ. η βενετική *ostaria* η οποία σχημάτισε με το οριστικό άρθρο το ουσ. λοσταρία «ταβέρνα»².

Αλλά σχηματισμός τύπων από έναρθρες λέξεις της Γαλλικής διαπιστώνεται και στα τοπωνύμια. Π.χ. η λ. *raix* με το άρθρο *la*, *la Raix* (προφ. *lapais*), σχημάτισε το τοπων. Λαπαίσι(το) (Κύπρος). Το τοπωνύμιο αποδίδεται σε μοναστήρι (πβ. και τους τύπους του τοπων. Δελλαπαίσι, Πελλαπαίσι, από τύπο *de la Raix*)³. Επίσης η λ. *tour* με το άρθρο *la*, *la Tour*, σχημάτισε το τοπων. Λατούρου (του) (Κύπρος). Το τοπωνύμιο χαρακτήριζε αρχικά κτήμα του οίκου *de la Tour*⁴. Και τα δύο τοπωνύμια ανάγονται στην εποχή της Φραγκοκρατίας.

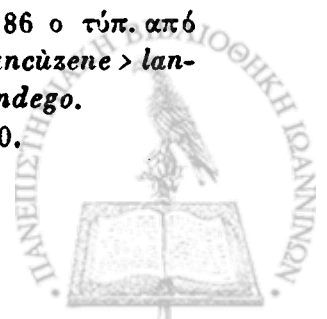
Η συνεκφώνηση άρθρου και ουσιαστικού δεν παρατηρείται μόνο σε δάνειες λέξεις της Ελληνικής από τη Γαλλική αλλά και σε λέξεις της ίδιας της Γαλλικής. Π.χ. το ουσ. *loriot* «είδος πουλιού, γλωρίων», προέρχεται από το ουσ. *oriol*, *orieul* <λατιν. *aureolus* και το οριστικό άρθρο. Ο τύπος είναι γνωστός

1. Βλ. Κριαράς, ό.π. στα λήμματα.

2. Κριαράς, ό.π. Κατά την L. Martini, Στάθης, Θεσσαλονίκη 1976, 186 ο τύπ. από βενετικό αμάρτυρο **lostaria* «ταβέρνα», αντίστοιχο του *ostaria* κατά τα *ancuzene > lancuzene, adano > ladano, anchin > lanchin, enca > lenca endego > lendego*.

3. Σ. Μενάρδος, «Τοπωνυμικόν της Κύπρου», Αθηνά 18 (1906) 410.

4. Μενάρδος, ό.π. 405.

από τον 14ο αι¹.

Το φαινόμενο είναι συχνότερο στα τοπωνύμια της Γαλλικής από τη μεσαιωνική εποχή και εξής. Εμφανίζεται π.χ. σε παραδείγματα που προέρχονται από το ουσ. *alodis* και τους τύπους του. Έτσι παράλληλα προς τα: *Les Alleuds* (τύπ. *Alodos*, 1050 περίπου, *Alodus*, 1120), *Les Alleux* (τύπ. *Allues*, 1252), *Les Allues* (τύπ. *Allodiis*, 1180), *Arleuf* (τύπ. *Arleu*, 1239), *Arleux* (τύπ. *Allues*, 12ος αι.) υπάρχουν και παραδείγματα με συνεκφώνηση του άρθρου: *Laleu* (τύπ. *de Alodio*, 1247, τύπ. *Alodium*, 1126), *Lalleu*, *Lalheue* (τύπ. *Laloia*, 1155 περίπου), *Laloeuf* (τύπ. *Les Alieufz*, 1487) και πιθανώς *Alleuze* (τύπ. *castrum Heloide*, 1252)².

Επίσης το φαινόμενο εμφανίζεται στα ακόλουθα τοπωνύμια της μεσαιωνικής εποχής: *Lairière* < *auriera*, πβ. τύπ. *Lairera* (1119), *Latour*, *Lastours*

1. Ο Bloch - W. von Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris 1968, λ. *loriot*. Το φαινόμενο παρατηρείται επίσης σε λέξεις της Αραβικής, κυρίως δάνειες από τη μεταγενέστερη και την πρώιμη μεσαιωνική Ελληνική, π.χ. *Almageste* < *al* + «Μεγίστη» («Μεγίστη»: συντομότερος τίτλος του συγγράμματος «Μεγάλη σύνταξις της αστρονομίας», του αστρονόμου και γεωγράφου Πτολεμαίου Κλαυδίου (2ος αι. μ.Χ.), το οποίο μεταφράστηκε το 827 από τους Άραβες), *Alchymia* < *al* + *χυμεία*, *Almanak* < *al* + *manacus* και *manachus* = μήναχος, δωρ. μάναχος (Βιτρούβιος 9, 8 «σεληνιακός κύκλος», βλ. Ch. Lewis-Ch. Short, *A Latin dictionary*, Oxford 1969), *alanbic* < *al* + ἄμβιξ, πβ. Leopoldo de Eguilaz y Yanguas, *Glossario etimologico de las palabras españolas*, Hildesheim-New York, 1970, XII σημ. 1. Μια από τις σημασίες του ουσ. ἄμβιξ-ικος(ό) ή ἄμβικος(ό) είναι «αποστακτήρας». Η σημασία στο Ζώσιμο τον Αλχημιστή, 3/4ος αι. μ. Χ., βλ. H. G. Liddell-R. Scott-H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1966, λ. ἄμβιξ. Εκτός από το *Almageste* τα άλλα ουσιαστικά πέρασαν σε γλώσσες της Δύσης. Το *alchymia* έγινε *alchemie* (γαλλ.), *alchimia* (ιταλ.) κ.ά., το *almanak* *almanach* (γαλλ.), *almanacco* (ιταλ.) κ.ά., βλ. Bloch-von Wartburg, ό.π. και C. Battisti-G. Alessio, *Dizionario etimologico Italiano*, Firenze 1960 στα λήμματα. Χαρακτηριστικό είναι το *alanbic* το οποίο πέρασε στη Δύση με τη σημασία «αποστακτήρας» κατά τον 13ο αι. μαζί με την τέχνη της διηθήσεως. Από αυτό προήλθαν τα ισπανικά *alambique*, και ιδιωματ. *lambique*, *lambiquea*, βλ. Leopoldo de Eguilaz y Yanguas, ό.π. λ. *alambique*, το γαλλικό *alambic* (από το ισπανικό *alambique*), βλ. Bloch - von Wartburg, ό.π. λ. *alambic*, και τα ιταλικά *alambiccio*, *lambiccio*, *lambiccio* (ο τύπ. του 16ου αι.), *limbiccio*, βλ. Battisti-Alessio, ό.π. λ. *alambiccio* και *lambiccio*. Επίσης προήλθαν τα μεσαιωνικά ελληνικά λάμβυκος(ό), λαμπίκος(ό), λαμπίκον(το), βλ. DuCange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, λ. ἄμβυξ και λαμπίκον. Από τα μεσαιωνικά ουσιαστικά το λαμπίκος(ό) χρησιμοποιείται επίσης στη Νεοελληνική κοινή, βλ. Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής*, 3η έκδ., Θεσσαλονίκη 1983, και στα ιδιώματα π.χ. Κύπρου, βλ. Λαογραφία ΙΕ (1953) 123. Οι τύποι της Ελληνικής προήλθαν ίσως από το γαλλικό τύπο *alambic*, βλ. Ευ. Μπόγκας, «Τα εις την Τουρκικήν, Περσικήν και Αραβικήν δάνεια της Ελληνικής», *Αθηνά* 55 (1951) 77 ή από τον ιταλικό τύπο *alambiccio*, με α-ποβολή του αρχικού *a* είτε, το πιθανότερο, από τον ιταλικό τύπο *lambiccio*.

2. A. Dauzat- Ch. Rostaing, *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*, Paris, λ. *Alleuds* (*Les*).

<tour, πβ. τύπ. *Lastors* (1130), *Laval* < *vallée*, πβ. τύπ. *Laval* (1152 και εξής), *Lavannes* < λατιν. *venna*, πβ. τύπ. *Lavenna* (περ. 1190), *Lavelanet* <λατιν. *avellana*, πβ. τυπ. *Laweline* (1380), *Leduix* <λατιν. *ductum*, πβ. τύπ. *Ledux* (10ος αι.), *Leduixs* (13ος αι.), *Laduix* (1323), *Lestelle* <λατιν. *stella*, πβ. τύπ. *Lestelle* (*la bastide de Lestelle*, 1335), *Liesle* <λατιν. *insula*, πβ. τύπ. *Leyla* (1171), *La Isla* (1211), *Lilla* (14ος αι.) και υποκορ. *Lislet* και τύπ. *Lislet* (1188), *Lilet* (1326), *Lolme* <λατιν. *ulmus*, πβ. τύπ. *Lorme* (*Lorma*, 1085 και *L'Homme* (*Lomes*), 1330)¹.

Με συνεκφώνηση του οριστικού άρθρου λατινογενών γλωσσών σχηματίστηκαν κατά την εποχή της Λατινοκρατίας (Φραγκοκρατίας και Βενετοκρατίας) και αρκετά τοπωνύμια του ελληνικού χώρου: *Λαγριδία* (μσν. τοπων. Κύπρου) < *L'Αγριδία(τα)*², *Lachanea*, *Laghanea* (Κρήτη) < *La Canea* < *Χανέα*³, *Lamari* (Κρήτη)⁴ < *L'Αμάρι*, *Lamorgo*⁵ < *L'Αμοργός*, *Lango*, *Lancho*⁶ < *La Κώς*, *Larta*, *Lartta*⁷ < *L' Άρτα*, *Lasua* (Κρήτη) < *La Σούδα*⁸, *Lasudha* (Σύρος) < *La Σούδα*⁹, *Legambruxe* (νησί ΝΔ Κρήτης)¹⁰ < *Le Ganbruxe* < *Γραβούσα*¹¹, *Legena*, *Leyena*¹² < *L'Αίγινα*, *Lello* (φραγκικό κάστρο που αναφέρεται στο Αραγωνικό Χρονικό) < *L'Ello* < *L' Έλος*¹³, *Λέμπα* (η) < *L' Έμπα* (Κύπρος) (<έμπα, η, το «είσοδος»)¹⁴, *Lepanto* < *Le Pacto* < *L' Έπακτος* (Ναύπακτος)¹⁵ *Λετύμπου* (η) (Κύπρος) (ο τύπος και στον Βουστρώνιο)¹⁶, < *Le Τύμπου* < *τύμβος*¹⁷, *Lonofe*¹⁸ < *L'Ανάφη*, *Loreo* < *Lo Reo* η *de l'Oreo* < *Ωρεός*¹⁹, *Loscatu* < *Loscato* < *Lo Σκίαθος*²⁰.

1. Βλ. Dauzat - Rostaing, ό.π. στα αντίστοιχα λήμματα.

2. Ο τύπος στον Μαχαιρά, βλ. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* τόμ. 2, εν Βενετία 1873 380, 402, πβ. Μενάρδος, ό.π. 403, 419.

3. Ο Markl, *Ortsnamen Griechenlands in «fränkischer» Zeit*, Graz-Köln 1966 40, 41.

4. Markl, ό.π. 41.

5. Markl, ό.π. 41.

6. Markl, ό.π. 41.

7. Markl, ό.π. 41.

8. Markl, ό.π. 41.

9. Markl, ό.π. 41.

10. Markl, ό.π. 41.

11. Markl, ό.π. 34.

12. Markl, ό.π. 41.

13. Κ. Α. Π. Ρωμαίος, «Μεσαιωνικά Τοπωνύμια», *Ελληνικά* 11 (1939) 283.

14. Μενάρδος, ό.π. 419.

15. Markl ό.π. 41, 47.

16. Σάθα, ό.π. 2, 505.

17. Μενάρδος, ό.π. 346, 420.

18. Markl, ό.π. 43.

19. Markl, ό.π. 43, 49.

20. Markl, ό.π. 43.

Από το ουσ. λαλούδι προήλθαν στη συνέχεια οι τύποι λελούδι και λουλούδι. Ο πρώτος σχηματίστηκε κανονικά με τροπή του α σε ε κοντά στα υγρά, π.χ. ανάλατος > ανέλατος, βαλάνι > βελάνι κ.ά.¹ και ο δεύτερος με προληπτική αφομοίωση του α από το ου, π.χ. λεχούνα > λουχούνα (= λεχώνα) (Κρήτη, Χίος)².

Λόγω του ότι οι περιοχές που χαρακτηρίστηκαν με τον όρο *l'aloud* πρέπει να ήταν ελάχιστες στον ελληνικό χώρο, η δυνατότητα διατήρησης και διάσωσης του ουσιαστικού λαλούδι ήταν πολύ περιορισμένη. Αυτό εξηγεί και τη σπανιότητα της λέξης. Ως προσηγορικό η λέξη σώζεται σήμερα, όσο γνωρίζουμε, μόνο στο ουσ. καστρουλούδο, το οποίο, κατά την εποχή του σχηματισμού του, πρέπει να είχε τη σημασία «κάστρο που χαρακτηρίστηκε περιοχή με φεουδαλικές απαλλαγές». Ως τοπωνύμιο σώζεται στα νησιά Μονεμβασιά και Σάμο. Στα τοπωνύμια των δύο νησιών θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Από την αναδρομή στην ιστορία της Μονεμβασιάς συμπεραίνουμε ότι το τοπωνύμιο της Μονεμβασιάς σχηματίστηκε στην περίοδο αμέσως μετά την άλωση του κάστρου από τους Φράγκους το 1248. Την εποχή του σχηματισμού του χαρακτήριζε τον οχυρωμένο οικισμό του νησιού, το κάστρο. Όμως, κατά τα φαινόμενα, ο οικισμός, από μια εποχή και ύστερα, έπαψε, όπως και άλλοι μεσαιωνικοί οχυρωμένοι οικισμοί, να αποτελεί το διοικητικό κέντρο της περιοχής και χρησιμοποιούνταν μόνο για στρατιωτικούς σκοπούς. Ως οχυρό³ εξακολούθησε, όπως φαίνεται, να ονομάζεται λαλούδι μέχρι το τέλος της δεύτερης Βενετοκρατίας (1715). Η ονομασία του διασώζεται με τους τύπους Λαλούδι, Λελούδι και Λουλούδι στο δημοτικό τραγούδι «Λαλούδι της Μονοβασιάς», «Λελούδι της Μονοβασιάς» ή «Λουλούδι της Μονοβασιάς». Το τραγούδι σώζεται σε 29 παραλλαγές δημοσιευμένες από τον Βαγιακάκο⁴. Τον τίτλο έλαβε από το τοπωνύμιο που αναφέρεται στην αρχή του πρώτου στίχου όλων των παραλλαγών του. Από την κυριότερη παραλλαγή του⁵ υποθέτουμε ότι πρόκειται για ιστορικό τραγούδι με θέμα την πολιορκία του Ναυπλίου κατά τον Τουρκοβενετικό πόλεμο του 1715 υπό την αρχηγία του Νταούτ Αλή, στρατάρχη του σουλτάνου Αχμέτ⁶. Το τοπωνύμιο Λαλούδι είναι ένα από τα τοπωνύμια που

1. Πρβλ. Βαγιακάκος, «Λαλούδι» 340-341.

2. Βλ. G. Chadzidakis, *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Heidelberg-New York 1977, 108.

3. Με τη μορφή του οχυρού σώζεται μέχρι σήμερα. Περιγραφή του βλ. στα έργα των Καλογερά, ό.π. 10 κεξ. και Andrews, ό.π. 199 κεξ.

4. Βλ. «Λαλούδι» 325-332.

5. Βαγιακάκος, «Λαλούδι» 353.

6. Οι πρώτοι επτά στίχοι της είναι: Λαλούδι της Μονεμβασιάς και κάστρο της Λαμίας / και Παλαμήδι τ' Αναπλιού ανοίχτε να 'μπω μέσα, / να ιδώ τις Αναπλιώτισσες, / Αναπλιωτοπούλλες, / πώς πλένουν, πώς λευκαίνουνε, πώς μοσκοσαπουνάνε, / πώς τραγουδούν λυπητερά της Βενετιάς τα χάλια. / Νταούτ Αλής ξεφάντωσε, τη Βενετιά σαρώνει, / ρήμαξε όλο το Μοριά, στ' Ανάπλι έξω τεντώνει, βλ. Βαγιακάκος, ό.π. 325-326.

διασώζονται στους δύο πρώτους στίχους του. Τα άλλα είναι το τοπωνύμιο *Παλαμῆδι*, το φρούριο του Ναυπλίου που η πολιτορχία του στάθηκε αφορμή για να γραφεί το τραγούδι, και τα τοπωνύμια *Κάστρο της Αθήνας*, *Κάστρο της Λαμίας* και *Σκέπη* (= Κάστρο) της Κορώνης¹, τα οποία δηλώνουν επίσης γνωστά φρούρια της μεσαιωνικής Ελλάδας.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας το κάστρο της Μονεμβασιάς ονομάστηκε από τους Τούρκους *Μενεξέ Καλεσι* και *Περουζέ*². Έτσι σιγά σιγά ξεχάστηκε η παλαιότερη φραγκική ονομασία του. Σήμερα ονομάζεται *Γουλάς*, από το προσηγ. γουλάς, άλλο τύπο του ουσ. κουλάς < αραβοτουρκ. *kule* «πύργος, ακρόπολη»³.

Το άλλο τοπωνύμιο στο οποίο διασώζεται το ουσιαστικό *λαλούδι* είναι το *Κάστρο της Λαλούδας* ή *Λουλούδας* στη Σάμο.

Οι τύχες της Σάμου κατά τον 13ο αι. είναι παράλληλες με αυτές της Μονεμβασιάς. Το νησί, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 και τη διανομή των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας μεταξύ Βενετών και Φράγκων, πέρασε στη δικαιοδοσία του λατινικού θρόνου της Κωνσταντινούπολης (Αυτοκρατορίας της Ρωμανίας), ο οποίος δόθηκε στους Φράγκους. Πρώτος αυτοκράτοράς του ανακηρύχτηκε ο Βαλδουίνος, κόμης της Φλάνδρας και του Hainaut. Υπό την κυριαρχία των Φράγκων έμεινε η Σάμος 40 περίπου χρόνια (1204-1247). Από το 1247 μέχρι το 1261 αποτέλεσε τμήμα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και στη συνέχεια τμήμα του βυζαντινού κράτους⁴.

Στο βυζαντινό κράτος το νησί παρέμεινε μέχρι την κατάληψή του από τους Τούρκους το 1312. Από τις βάρβαρες ορδές τους η Σάμος υπέφερε τα πάνδεινα. Συγχρόνως δεχόταν, κατά κύματα, στίφη πειρατών που λυμαίνονταν την εποχή αυτή όλα τα νησιά του Αιγαίου. Από τον φόβο των πειρατών κυρίως αναγκάστηκαν τότε οι Σάμιοι να αποσυρθούν από τα παράλια, να συσπειρωθούν στο εσωτερικό του νησιού και να χτίσουν κάστρα σε μέρη απρόσιτα για να προφυλαχτούν. Ένα από τα κάστρα που η ανέγερσή τους τοποθετείται από ορισμένους ιστοριοδίφες στην περίοδο αυτή, είναι το κάστρο της Λουλούδας ή Λαλούδας⁵. Βρίσκεται στην κορυφή του βουνού Καρβούνη ΝΑ του χωριού Βουρλιώτες και, στη σημερινή μορφή του, περικλείει οικισμό από 150 ερειπωμένα σπίτια και μια θολοειδή εκκλησία⁶.

1. Το τπν. *Παλαμῆδι* σώζεται επίσης σε όλες τις παραλλαγές, το τπν. *Κάστρο της Αθήνας* στις 15 από τις 29, το τπν. *Κάστρο της Λαμίας* στις 10 και το τπν. *Σκέπη της Κορώνης* στη μια, βλ. Βαγιακάκος, ό.π. 353-354.

2. Βαγιακάκος, ό.π. 336.

3. Κριαράς, ό.π. λ. *κουλίας*.

4. Ν. Ζαφειρίου, *Αρχαίον Σάμου* 3 (1948-54) 39.

5. Ι. Βακιρτζής, *Ιστορία της Σάμου*, Σάμος 1912, 96.

6. Εμμ. Κρητικίδης, *Τοπογραφία αρχαία και σημερινή της Σάμου*, Εν Ερμούπολι 1869 = Αθήνα 1982, 68.

Η λαϊκή ετυμολογία συνδέει το όνομα του κάστρου με το θηλυκό βαφτιστικό όνομα Λουλούδα. Σε σχετικές παραδόσεις αναφέρεται ότι το χτίσιμο του κάστρου οφείλεται σε κάποια γυναίκα που ονομαζόταν Λουλούδα, ή σε μια συνονόματή της κόρη παπά, η οποία, καθώς καθόταν πάνω στα τείχη του κάστρου, έπεσε στο γκρεμό, μετά από κρίση επιληψίας, με αποτέλεσμα να σκοτωθεί¹.

Πέρα από τη λαϊκή ετυμολογία, προσπάθεια ερμηνείας του ονόματος του κάστρου έγινε και από επώνυμους μελετητές της ιστορίας της Σάμου και συγκεκριμένα από τον Ν. Ζαφειρίου, ο οποίος υποστηρίζει ότι Κάστρο της Λαλούδας ή Λουλούδας σημαίνει: κάστρο χτισμένο πάνω σε βράχο². Την ερμηνεία του θεωρεί πιθανή και ο Βαγιακάκος στηριζόμενος στη δική του άποψη για την εξέλιξη της σημασίας του ουσ. λαλλούδι³.

Κατά τη γνώμη μας το τοπωνύμιο της Σάμου προέρχεται από το ουσ. λαλούδι και δηλώνει κάστρο χτισμένο ήδη κατά τον 13ο αι., το οποίο κατά τη φραγκική κατοχή του νησιού χαρακτηρίστηκε περιοχή με φεουδαλικές απαλλαγές. Αρχικά, λοιπόν, ήταν και αυτό Λαλούδι ή Λουλούδι, όπως το τοπωνύμιο της Μονεμβασιάς. Επειδή όμως η σημασία του με το πέρασμα του χρόνου δεν ήταν πια κατανοητή, παρετυμολογήθηκε προς το γυναικείο όνομα Λουλούδα που προέρχεται από το ουσ. λουλούδι «άνθος»⁴. Ως κύριο όνομα πλέον συνδέθηκε με τη λέξη κάστρο σε πτώση γενική και έτσι σχηματίστηκε ο τύπος του τοπωνυμίου Κάστρο της Λουλούδας. Το παραπάνω συμπέρασμα στηρίζεται μόνο σε γλωσσικά δεδομένα. Πιστεύουμε όμως ότι ειδική έρευνα από ιστορικούς και αρχαιολόγους που ασχολούνται με την περίοδο των μέσων χρόνων, θα φέρει στο φως στοιχεία που θα επιβεβαιώσουν την ορθότητά του.

Εκτός από τα τοπωνύμια της Μονεμβασιάς και της Σάμου τοπωνύμιο Λουλούδι(ον)⁵ ή Λουλούδα⁶ υπάρχει και στην Εύβοια. Πρόκειται για ένα από τα εννέα νησιά της ομάδας νησιών με το όνομα Πεταλιούς, το οποίο βρίσκεται στα δεξιά της εισόδου του Ευβοϊκού κόλπου, στα ΒΔ παράλια της Καρύστου. Το όνομα του νησιού θα ήταν δυνατό να προέλθει από το ουσ. λαλούδι-λελούδι-λουλούδι «περιοχή με φεουδαλικές απαλλαγές», αφού η Εύβοια και ιδιαίτερα η Κάρυστος, κοντά στην οποία βρίσκεται το νησί, ήταν για ένα μεγάλο διάστημα υπό την κυριαρχία των Φράγκων. Ωστόσο δεν υπάρχουν, όσο γνωρίζουμε, πληροφορίες για κάστρο ή ερείπια κάστρου στην περιοχή του νησιού. Αυτό που εί-

1. Κρητικίδης, ό.π., Ζαφειρίου, «Τοπωνύμια της Σάμου», *Αρχείον Σάμου* 1 (1946) 222.

2. Ζαφειρίου, ό.π.

3. «Λαλλούδι» 299.

4. Αθ. Μπούτουρας, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα ιστορικός και γλωσσικός ερμηνεύμενα*, Εν Αθήναις 1912, 140.

5. Κ. Γουναρόπουλος, *Ιστορία της Ευβοίας*, Θεσ/νίκη 1930, 22-23.

6. Βαγιακάκος, «Λαλλούδι» 299.

ναι γνωστό είναι ότι το νησί ανήκει σε ομάδα νησιών κατάφυτη από δέντρα, κυρίως κέδρους και αγριοελιές και ότι είναι, ιδιαίτερα, τόπος όπου φυτρώνει άφθονη αυτοφυής αλθαία, γεγονός που προκάλεσε και το όνομά του: Λουλούδι¹ και στη συνέχεια: Λουλούδα. Κατά συνέπεια το τοπωνύμιο της Εύβοιας δεν έχει σχέση με τα τοπωνύμια της Μονεμβασιάς και Σάμου που εξετάσαμε και δεν πρέπει να συνδέεται με αυτά. Προέρχεται από το ουσ. λουλούδι «άνθος», το οποίο χρησιμοποιείται εδώ, προφανώς, για να δηλώσει το φυτό αλθαία και πιθανότατα την ποικιλία αλθαία η ωχρά, που φυτρώνει στην Εύβοια, Θεσσαλία και Ήπειρο² μέσα στα δάση και στους φράχτες των καλλιεργημένων αγρών³.

1. Γουναρόπουλος, ό.π. 23.

2. Π. Γεννάδιος, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, Αθήναι 1959, τομ. 1, 58.

3. Δ. Καββάδας, *Εικονογραφημένον βοτανικόν φυτολογικόν λεξικόν*, Αθήναι 1, 215.

HELEN KINGA

SUMMARY

This article deals with the word *λαλούδι* (*λελούδι* or *λουλούδι*) defined up to now as «castle» and known mainly from the greek popular song «Laloudi of Malvasia» («*Λαλούδι της Μονοβασιάς*»).

Malvasia, in greek *Μονοβασία* or *Μονεμβασία*, a small island in the South-East coast of Peloponnese, was during the Middle Ages one of the fortified byzantine settlements called *κάστρο*. The *κάστρον* of Malvasia included the castle which was the seat of the authorities and the so called «town of Malvasia» which was under castle's rule.

During the Frankish domination (1249-62) the inhabitants of this *κάστρον* enjoyed the right to be *φράγκοι εγκουσάτοι* or *εγκουσάτοι, ελεύθεροι* i. e. *liberi* «free of feudal obligations». In Mediaeval Europe the right of *liber* was sometimes given to the inhabitants of an *allodium* that is of a territory of franchise. Consequently the granting of the same right to the subjects of Malvasia made the *κάστρον* similar to a territory like this.

This similarity was at first noticed by the Franks themselves. Hence the seat of the island's authorities that is the castle of Malvasia was given the name *allodium*. In old French the word *allodium* was used in the form *aloud*. From *aloud* with co - pronunciation with the definite french article *le* (or *la*), *l' aloud* (pronounced *lalud*) derived the greek noun *λαλούδι* (*καστρολούλουδο*) and the toponyms *Λαλούδι* of Malvasia and *Κάστρο της Λαλούδας* (Castle of Lalouda) in Samos.

